

'ZIJ IS ALS EEN HEILIG ANKER'

De autoriteit en volkomenheid van de Schrift bij Heinrich
Bullinger en Johannes Cochlaeus.

**Scriptie ter afsluiting van de Master 'Wortels en ontwikkeling van het
christendom'**

door

Johan Mouthaan

Veenendaal - 2008

Eerste druk, september 2008
Tweede druk, januari 2009

Aan Johanneke

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF BIJ DE TWEEDE DRUK.....	5
WOORD VOORAF	6
1. INTRODUCTIE.....	7
1.1 DRIE SOLA'S VAN DE REFORMATIE.....	7
1.2 BELANG EN OMVANG VAN DE POLEMIEK.....	8
1.3 VRAAGSTELLING.....	11
1.4 SOLA SCRIPTURA.....	12
1.5 WERKWIJZE.....	13
1.6 STAND VAN HET ONDERZOEK.....	13
1.7 PRAKTISCHE OPMERKINGEN.....	14
2. BIOGRAFISCHE SCHETS VAN DE POLEMICI.....	15
2.1 JOHANNES COCHLAEUS.....	15
2.2 HEINRICH BULLINGER.....	17
3. VERSPREIDING EN ONTVANGST VAN DE SCRIPTURAE SANCTAE AUTHORITY.....	21
3.1 ENGELAND.....	21
3.2 CONTINENT.....	23
3.3 COCHLAEUS.....	27
4. THEOLOGISCHE CONTEXT VAN DE POLEMIEK.....	30
4.1 KERN VAN HET VERSCHIL.....	30
4.2 GEMEENSCHAPPELIJKE BASIS.....	31
5. BULLINGER OVER DE AUTORITAS EN PERFECTIO VAN DE SCHRIFT	33
5.1 BULLINGERS METHODIEK.....	33
5.2 AUTORITAS SCRIPTURAE.....	34
5.2.1 Overgeleverde en geschreven woord van God.....	34
5.2.2 Aanvaarding van het woord van God.....	35
5.2.3 Uitleg van het gezegde van Augustinus.....	38
5.2.4 Onderscheid tussen apocrief en canoniek.....	41
5.3 PERFECTIO SCRIPTURAE.....	41
5.3.1 Uiteenzetting van de leer.....	41
5.3.2 Tradities.....	44
5.3.3 Weerlegging van de tegenstanders.....	46
6. COCHLAEUS OVER DE AUTORITAS EN PERFECTIO VAN DE SCHRIFT.....	50
6.1 COCHLAEUS' METHODIEK.....	50
6.2 AUTORITAS SCRIPTURAE.....	50
6.2.1 Overgeleverde en geschreven woord van God.....	50
6.2.2 Autoriteit van het Oude Testament.....	52
6.2.3 Autoriteit van het Nieuwe Testament.....	55
6.2.4 Autoriteit van de kerk circa de Schrift.....	58
6.2.5 Autoriteit van de kerk citra de Schrift	60
6.3 PERFECTIO SCRIPTURAE.....	68
6.3.1 Volkomenheid van de Schrift	68
6.3.2 Tradities.....	70
7. SLOTBESCHOUWING.....	72
BIBLIOGRAFIE.....	74
PRIMAIRE BRONNEN.....	74
SECUNDAIRE BRONNEN.....	76
TREFWOORDENREGISTER.....	79

Woord vooraf bij de tweede druk

Ter gelegenheid van de prijsvraag voor een scriptie over het gereformeerde protestantisme georganiseerd door het Fonds Gereformeerd Protestantisme, heb ik mijn scriptie nog eens opnieuw doorgenomen en een aantal taal- en typefouten verbeterd. Hier en daar zijn ook wat kleine wijzigingen doorgevoerd. Inhoudelijk is er aan deze tweede druk niets veranderd.

Johan Mouthaan

28 Januari 2009

Woord vooraf

De scriptie die op dit moment voor u ligt, is het resultaat van ruim een half jaar studie naar Heinrich Bullinger en Johannes Cochlaeus. Terugkijkend op deze periode kan ik zeggen dat ik het een verrijking vind me zo lang met dit onderwerp bezig te hebben gehouden. Een half jaar lang was ik in de gelegenheid om mij in alle rust te buigen over de periode van de reformatie en kon ik inspiratie op doen voor mijn eigen theologische bezinning.

Het onderwerp van deze scriptie is een polemiek en hoewel ik er in geslaagd hoop te zijn deze polemiek zo neutraal mogelijk te beschrijven, heb ik wel mijn voorkeur en dit voorwoord lijkt mij een geschikte plaats die te vermelden. Ik voel me erg aangesproken door de positie van Bullinger. Het onderzoek naar zijn opvatting over de autoriteit en de volkomenheid van de Schrift heeft bij mij de vraag opgeroepen hoe houdbaar en waar het is wat hij poneert. Hoewel deze scriptie en zeker dit voorwoord niet de gelegenheid biedt om hier een antwoord op te geven, is het wel een vraag die beantwoord moet worden. Bij de bestudering van de theologiegeschiedenis mag men namelijk niet blijven staan bij een analyse van het verleden, maar moet men ook antwoord geven op de vraag welke relevantie het onderzochte voor het heden heeft. Weliswaar behoort dit strikt genomen niet tot de taak van de theologiegeschiedenis als discipline; de theologiehistoricus mag deze taak evenwel niet ontvluchten. Alles kan echter niet in een keer, hier wordt slechts een theologiehistorische studie geboden.

De titel van deze scriptie, hoewel ontleend aan Cochlaeus, is volgens mij op beide theologen van toepassing. Cochlaeus betreft de uitspraak op de autoriteit van de kerk, maar zij kan ook gebruikt worden om Bullingers opvatting over de autoriteit van de Schrift te karakteriseren. Daarom is gekozen voor deze titel. Zij drukt enerzijds uit dat beide theologen zoeken naar een vast fundament en anderzijds dat hun zoektocht toch geheel anders eindigt.

Dit voorwoord wil ik ook gebruiken om mijn dank te uiten. Allereerst wil ik de goede Drie-enige God danken voor de krachten die Hij mij gegeven heeft, zodat ik kon studeren en deze scriptie kon schrijven. Ik dank U, Heere, dat U mij de gelegenheid gaf om theologie te studeren en dat ik zoveel over U heb mogen leren. Geprezen zij Uw heilige Naam vooral om de grote Gift die U ons mensen schonk: Uw Zoon Jezus Christus. Als tweede wil ik mijn ouders bedanken. Zij stelden mij financieel in staat om te studeren en daarnaast hebben zij mij voortdurend moreel gesteund. Vanaf deze plaats heel hartelijk dank. Ik hoop dat het uiteindelijke resultaat van de studie, dat jullie nu voor jullie hebben liggen, naar tevredenheid is.

Mijn dank gaat ook uit naar mijn begeleiders, dr. J.W. Spaans en dr. H. van den Belt. Beiden hebben elk op hun eigen manier mij erg geholpen door hun stimulans, kritiek, tips en enthousiasme. Mede dank zij jullie is deze scriptie geworden zoals zij nu is. Drs. G.A. van den Brink bedank ik vanaf deze plaats voor zijn hulp bij het zoeken naar moeilijk verkrijgbare literatuur. Ik hoop dat we ook in de toekomst op theologisch terrein vruchtbaar zullen blijven samenwerken. Ook Johanneke, mijn vriendin en maatje, kan hier niet ongenoemd blijven. Niet alleen heb je mijn hele scriptie doorgewerkt en van nuttige opmerkingen voorzien, maar ook heb je mij telkens weer op allerlei manieren gesteund en aangemoedigd. God geve ons een lang leven met elkaar!

Johan Mouthaan
16 Augustus 2008

1. Introductie

1.1 Drie sola's van de reformatie

De protestantse reformatie in de zestiende eeuw wordt vaak gekarakteriseerd aan de hand van de begrippen *sola scriptura*, *sola gratia* en *sola fide*. Deze omschrijving laat op een heldere manier zien op welke terreinen van de theologie voor de reformatoren het zwaartepunt lag, namelijk op het terrein van de Schriftleer en de heilsleer. Toch heeft deze omschrijving ook zijn beperkingen. Deze gelden weliswaar voor alle drie, maar ik beperk mij hier tot die van het *sola scriptura*. Wanneer de reformatie gekarakteriseerd wordt met de frase *sola scriptura*, bestaat het gevaar dat dit opgevat wordt als een samenvatting van de reformatorische Schriftvisie – in werkelijkheid is zij dat niet. Zij is slechts een onderscheidend kenmerk ten opzichte van voornamelijk de katholieke theologie (zie 1.7). Daaraan is het gevaar verbonden dat er te veel nadruk wordt gelegd op het «alleen» en de frase te absoluut wordt geïnterpreteerd, waardoor de context, waarbinnen het *sola scriptura* functioneert, uit het oog wordt verloren. Het *sola scriptura* betekende in de reformatorische theologie namelijk niet de afwijzing van de oecumenische symbolen, of het negeren van de theologische traditie van de kerk, of dat ieder gerechtigd was de Schrift naar eigen inzicht uit te leggen.¹ Wanneer deze context vergeten wordt, heeft dat negatieve gevolgen voor de manier waarop er in de hedendaagse bezinning met de gedachte van het *sola scriptura* wordt omgegaan. Het gevolg kan zijn dat zij bekritiseerd wordt op onjuiste gronden of dat men haar hanteert als een absoluut principe dat bepaalde reformatorische theologische overtuigingen uitsluit, terwijl die in de reformatorische theologie zelf vreedig naast elkaar hebben bestaan.

Het theologiehistorische onderzoek heeft juist hier zijn nut. Zij onderzoekt wat bepaalde theologische gedachten in hun historische context betekenen. Op die manier levert zij een indirecte bijdrage aan de hedendaagse bezinning op thema's die de christenheid al vele eeuwen bezighouden. Een dergelijk theologiehistorisch onderzoek wordt ook in deze scriptie geboden. Door middel van een analyse van een pre-tridentijnse polemieek zal geprobeerd worden grip te krijgen op een aantal aspecten van de reformatorische Schriftleer.

Hoewel de thematiek van de Schriftleer in de christelijke traditie altijd aanwezig is geweest, bevatte het niet altijd dezelfde vraagstukken. De discussie van na de tweede wereldoorlog in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Schriftgezag draaide bijvoorbeeld om andere kwesties dan de discussie over de autoriteit van de Schrift in de zestiende eeuw. De laatste werd gevoerd in een geesteklimaat waarin aan de geloofwaardigheid van de Bijbel nog nauwelijks getwijfeld werd (zie 4.2). Het is daarom nuttig eens te kijken naar welke kwesties er in de zestiende eeuw speelden rondom de Schriftleer. Kort samengevat kan men zeggen dat dat de volgende waren:

1. De canonproblematiek. Bij deze kwestie ging het over de omvang van de canon als ook over

¹ In ieder geval geldt dit voor Bullinger, de verschillen met andere reformatoren zullen niet groot zijn. Wat betreft de oecumenische symbolen, zowel in zijn *Decades* (1549) als in zijn *Confessio Helvetica Posterior* (1566) geeft Bullinger in extenso een aantal oecumenische symbolen weer. H. Bullinger, *The Decades of Henry Bullinger*, Cambridge 1849, Volume 1, 12-35. H. Bullinger, *Das Zweite Helvetische Bekenntnis*, Zürich 1966, 13-16. W. Hollweg (*Heinrich Bullingers Hausbuch. Eine Untersuchung über die Anfänge der reformierten Predigtliteratur*, Neukirchen 1956, 200-201), wijst er op dat Bullinger zijn verbondenheid met de oecumenische symbolen juist na zijn polemieek met Cochlaeus sterker ging benadrukken om aan te geven dat de evangelischen geen nieuwlichters, maar katholieke christenen waren. Het niet negeren van de theologische traditie blijkt uit talloze van zijn geschriften. Over de uitleg van de Schrift in relatie tot het ambt zie de opmerking in Bullinger, *Decades* I.iii (*The Decades*, 1, 70).

het proces van canonvorming en welke plaats de kerk daarin had ingenomen of nog innam.²

2. De autoriteit van de Schrift. Bij de autoriteit draaide het om de vraag welke autoriteit de Schrift had met betrekking tot de kerk en vice versa. Daarnaast ook de vraag hoe men overtuigd kon zijn van de autoriteit van de Schrift.

3. De helderheid van de Schrift. In de discussie over de helderheid van de Schrift stond de mogelijkheid van Schriftuitleg centraal. Was de Schrift helder genoeg om daaruit alles te leren wat tot zaligheid nodig was?

4. De integriteit van de Schrift. De integriteit van de Schrift was een eigenschap die gaandeweg de zestiende eeuw steeds meer in de belangstelling kwam te staan. Het decreet van het concilie van Trente over de autoriteit van de Vulgata droeg daar in grote mate aan bij. Bij de bespreking van deze eigenschap draaide het om vragen als: wat was de authentieke versie van de Bijbel, was de Bijbel onherstelbaar gecorrumpeerd, was de vocalisatie van de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament oorspronkelijk?

5. De volkomenheid van de Schrift. De kwestie over de volkomenheid van de Schrift ging om de vraag of de Schrift alles bevatte wat tot zaligheid geloofd moest worden en in welke verhouding Schrift en traditie tot elkaar stonden.

6. Ten slotte de interpretatie van de Schrift. Daarbij ging het zowel om de methoden van tekstuitleg, als ook om de vraag wie er gerechtigd was om de Schrift uit te leggen.

Veel studies hebben bij de vraag naar de Schriftleer alleen ingezet op de reformatorische denkers zelf en dan vooral op Luther, Calvijn en Zwingli.³ Een dergelijke aanpak is nuttig, maar heeft wel als nadeel dat de argumenten en posities van de reformatoren niet geplaatst kunnen worden in de context van het debat met de katholieken. Dat wil ik in deze scriptie juist wel doen en dat verklaart ook mijn keuze voor een polemiëk. Eerst nog wat meer over de polemiëk zelf en de betrokken personen.

1.2 Belang en omvang van de polemiëk

De polemiëk begon in de lente van 1543 toen de kanunnik en doctor theologiae Johannes Cochlaeus als reactie op een in 1538 verschenen werk van Heinrich Bullinger, antistes (leider) van de kerk van Zürich, een traktaat het licht deed zien. Deze polemiëk moet als een onderdeel gezien worden van het dan al ruim twee decennia durende debat tussen evangelischen (zie 1.7) en katholieken over de Schriftleer.

Dit debat was ontstaan tijdens de discussie over thema's als vagevuur en de sacramenten. De noodzaak ontstond om ook de bronnen van de theologie in het debat te betrekken. Aanleiding was de katholieke theoloog Johannes Eck. Hij haalde tegenover Luther een passage aan uit 2 Makkabeeën ter staving van het vagevuur. Luther kon dit argument om verschillende redenen niet aanvaarden en één daarvan was zijn andere opvatting over de omvang van de canon. De thematiek werd al spoedig breder doordat ook de autoriteit van de kerk en de Schrift er bij betrokken werden. Tot in de achttiende eeuw zou het debat hierover binnen deze kaders intensief gevoerd worden. Bullinger leverde aan dit debat een bijdrage met zijn in 1538

² De opvatting dat de kerk ook nu nog boeken canoniek mag verklaren, is onder meer voorgestaan door Thomas Stapleton maar is door de meerderheid onder de katholieke theologen afgewezen. Zie W. Whitaker, *Disputatio de Sacra Scriptura contra huius temporis Papistas* (1588). W. Whitaker, *A Disputation on Holy Scripture against the Papist especially Bellarmine and Stapleton*, Cambridge 1849, 330-331.

³ Zie de literatuur over Zwingli en Calvijn bij W. de Greef, *De Ware Uitleg. Hervormers en hun verklaring van de Bijbel*, Leiden 1995, 97-98, 211-220.

verschenen boek *De scripturae sanctae autoritate, certitudine, firmitate et absoluta perfectione, deque episcoporum, qui uerbi dei ministri sunt, institutione & functione*.⁴ Een boek bestaande uit twee afdelingen (*libri*), het eerste over de Schriftleer, het tweede over het bisschopsambt. In het vervolg van deze scriptie zullen deze twee afdelingen van dit boek respectievelijk aangeduid worden als *De scripturae sanctae autoritate* en *De episcoporum institutione & functione*. Cochlaeus kreeg dit werk ruim vijf jaar later in handen en schreef daarop een repliek gericht aan Bullinger. Naar aanleiding van Cochlaeus' reactie ontstond er een uitvoerige polemiek tussen beide theologen die tot in het begin van 1545 duurde. Om zicht te krijgen op de omvang en belang van de polemiek zullen we hieronder eerst de bronnen met betrekking tot deze polemiek inventariseren.

De polemische geschriften betreffen de volgende:

- Johannes Cochlaeus, *De canonicae scripturae & catholicae ecclesiae autoritate ad Henricum Bullingerum*, (Ingolstadt), lente 1543, 48 bladen 4⁰.⁵
- In 1544 verscheen te Rome onder dezelfde titel een editie in 8⁰ met 95 bladen.⁶
- Heinrich Bullinger, *Ad Ioannis Cochlei de canonicae scripturae & Catholicae ecclesiae autoritate libellum, pro solida Scripturae canonicae autoritate, tum absoluta eius perfectione, veraque Catholicae ecclesiae dignitate Henrychi Bullingeri orthodoxa Responsio*, Tigvri (Zürich), maart 1544, 73 bladen 4⁰.⁷
- In hetzelfde jaar verscheen een dubbeluitgave met de titel: *De Scripturae Sanctae autoritate, certitudine, firmitate & absoluta perfectione, deque episcoporum, qui uerbi Dei ministri sunt, institutione & functione. Accessit authoris responsio Ad Ioannis Cochlei De canonicae scripturae & Catholicae Ecclesiae autoritate libellum, &c*, Tiguri (Zürich), maart 1544, 186 bladen 4⁰.⁸
- Johannes Cochlaeus, *Replica brevis Iohannis Cochlai, aduersus prolixam Responsonem Henrici Bullingeri De scripturae & Ecclesiae autoritate*, Ingolstadii (Ingolstadt), opdracht is gedateerd op 15 mei 1544, 28 bladen 4⁰.⁹
- Een Duitse vertaling van bovenstaand werk verscheen onder de titel *Ein kurtze Replica Auff die langen Antwort Heyntzen Bullingers von der heyligen schrift unnd der Kirchen Autoritet*, Ingolstadt, opdracht gedateerd op 20 mei 1544, 23 bladen 4⁰.¹⁰
- Johannes Cochlaeus, *De sanctorum invocatione & intercessionem, deque imaginibus & reliquijs eorum pie riteque colendis*, Ingolstadii (Ingolstadt), opdracht gedateerd op 18 mei 1544, 48 bladen 4⁰.¹¹

⁴ H. Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate, certitudine, firmitate et absoluta perfectione, deque episcoporum, qui uerbi dei ministri sunt, institutione & functione, contra superstitionis tyrannidisque Romanae antistites, ad Serenissimum Angliae Regem Henrychvm VIII*, Tigvri mense martio 1538, 180 bladen 40.

⁵ J. Cochlaeus, *De canonicae scripturae & catholicae ecclesiae autoritate ad Henricum Bullingerum Iohannis Cochlai libellus*, (Ingolstadt) 1543.

⁶ M. Spahn, *Johannes Cochläus. Ein Lebensbild aus der Zeit der kirchenspaltung*, Berlin 1898, 363.

⁷ H. Bullinger, *Ad Ioannis Cochlei de canonicae scripturae & Catholicae ecclesiae autoritate libellum, pro solida Scripturae canonicae autoritate, tum absoluta eius perfectione, veraque Catholicae ecclesiae dignitate, Henrychi Bullingeri orthodoxa Responsio*, Tigvri Mense Martio 1544.

⁸ J. Staedtke, *Heinrich Bullinger Bibliographie. Beschreibendes verzeichnis der gedruckten Werke von Heinrich Bullinger*, Zürich 1972, Band 1, 58.

⁹ J. Cochlaeus, *Replica brevis Iohannis Cochlai, aduersus prolixam Responsonem Henrici Bullingeri De scripturae & Ecclesiae autoritate*, Ingolstadij 1544.

¹⁰ Spahn, *Johannes Cochläus*, 365.

¹¹ J. Cochlaeus, *De sanctorum invocatione & intercessionem, deque imaginibus & reliquijs eorum pie riteque colendis. Liber unus. Ioannis Cochlei Germani, aduersus Henricum Bullingerum Heluetium*, Ingolstadij

- Heinrich Bullinger, *Brevis ἀντιβολή sive responsio secunda Henrychi Bullingeri ad maledicam implicatamque Ioannis Cochlei de Scripturae ecclesiae autoritate replicam, una cum Expositione De sancta Christi catholica ecclesia*, Tigvri (Zürich), opdracht gedateerd op 10 november 1544, 38 bladen 4°.¹²
- Johannes Cochlaeus, *Brevis responsio in Antibolen Bullingeri*, Ingolstadii (Ingolstadt), maart 1545, 8 bladen 8°.¹³

Naast deze geschriften schreven ze tenminste drie brieven aan elkaar:

- Bullinger aan Cochlaeus, 14 maart 1544.¹⁴
- Bullinger aan Cochlaeus, 1 februari 1545.¹⁵
- Cochlaeus aan Bullinger, 11 maart 1545.¹⁶

De polemiek werd in de zestiende eeuw zowel door evangelischen als katholieken nauwlettend gevolgd. Uit correspondentie blijkt dat evangelischen in het zuiden van Duitsland en in Zwitserland zeer nauw betrokken waren bij de totstandkoming van Bullingers polemische geschriften.¹⁷ Interessant is dat Joachim Vadianus uit Sankt Gallen, op de eerste 22 hoofdstukken van Bullingers *Ad Ioannis Cochlei*, (ongepubliceerde) scholia schreef met de titel *Loci aliquot in Bullingeri libro ad Cochlaeum explicati ut inde horum lectio juvari queat qui libris carent*. Vadianus beoogde met deze scholia de lezer te helpen bij de lectuur van Bullingers boek. Volgens C. Bonorand is waarschijnlijk aan mensen gedacht die niet voldoende bekend waren met de antieken, kerkvaders en humanisten.¹⁸ Van katholieke zijde reageerde men afgezien van de polemische geschriften van Cochlaeus, door de polemische geschriften van Bullinger op de index van verboden boeken van de universiteit Leuven te plaatsen.¹⁹

1544.

¹² H. Bullinger, *Brevis ἀντιβολή sive responsio secunda Henrychi Bullingeri ad maledicam implicatamque Ioannis Cochlei de Scripturae ecclesiae autoritate replicam, una cum Expositione De sancta Christi catholica ecclesia ad illustrissimum principem & dominum D. Ottonem Henrychum Palatinum Rheni et utriusque Bavariae Ducem, &c.*, Tigvri Mense Nouembri 1544.

¹³ Johannes Cochlaeus, *Brevis responsio in Antibolen Bullingeri* in: Johannes Cochlaeus, *In primvm Mvscvli Anticochlaevm Replcia brevis Iohannis Cochlai, pro Sacerdotij & sacrificij novae legis assertione*, Ingolstadii 1545, 36r-43v.

¹⁴ Zie C. Bonorand, «Die Reaktion Bullingers, Joachim Vadians und anderer Evangelischer Schweizer auf die Antireformatorische Taetigkeit des Johannes Cochlaeus», in: U. Gäbler & E. Herkenrath, *Heinrich Bullinger 1504-1575 Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*, Zürich 1975, Band 2, 230 n. 60.

¹⁵ Tekst is gedrukt in: C. Krafft, «Mittheilungen aus der niederrheinischen Reformationsgeschichte», in: *Zeitschrift der Bergischen Geschichtsvereins*, 6 (1869) 325-326.

¹⁶ Spahn, *Johannes Cochläus*, 301 n. 1.

¹⁷ Bonorand («Die Reaktion Bullingers», passim) bespreekt Martin Frecht, Joachim Vadianus, Ambrosius Blarer, Konrad Pellikan en Johannes Gast.

Overige personen die in meer of mindere mate bij de polemiek betrokken waren zijn: Theodorus Beza (G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss (ed.), *Ioannis Caluini Opera Quae Supersunt Omnia*, Brunsvigae (Braunschweig) 1875, Volumen 13, 522-524), Albert Hardenberg bezat een exemplaar van *Ad Ioannis Cochlei* met opdracht van Bullinger (zie exemplaar van Hardenberg op: http://hardenberg.jalb.de/display_document.php?elementId=10288), Johannes Travers (T. Schiess, *Bullingers Korrespondenz mit den Graubündnern*, Basel 1904, Band 1, 64), Beate Comte (A.L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs*, Nieuwkoop 1966, Tome 9, 221) en Richard Hilles (*Epistulae Tigurinae de rebus potissimum ad ecclesiae anglicanae reformationem pertinentibus conscriptae A.D. 1531-1558*, Cantabrgiae 1848, 161; H. Robinson, *Original Letters relative to the English Reformation written during the reigns of king Henry VIII., king Edward VI., and Queen Mary: chiefly from the archives of Zurich*, Cambridge 1846, Volume I, 244). Bullinger zelf maakt over de polemiek nog enkele opmerkingen in zijn *Epistola ad ecclesias Hungaricas* (1551). B. Nagy (ed.), *Henrychi Bullingeri Epistola ad ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta MDLI / Heinrich Bullingers Sendschreiben an die Ungarischen Kirchen und Pastoren 1551*, Budapest 1968, X-XI/10*-11*.

¹⁸ Bonorand, «Die Reaktion Bullingers», 224-225.

¹⁹ In 1546 werden *De scripturae sanctae autoritate* en *Ad Ioannis Cochlei* op de index van de universiteit

De bekendheid van de polemieken onder katholieken moet groot geweest zijn, want Cochlaeus vermeldde in zijn zeer invloedrijke Luther-biografie *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri saxonis* de titels van al zijn polemische geschriften tegen Bullinger.²⁰ Ten slotte werden de polemische geschriften tot in de zeventiende eeuw toe gebruikt in het theologische debat. Verwijzingen naar deze geschriften bij latere theologen zijn onder meer te vinden bij Melchior Cano,²¹ Robert Bellarminus,²² William Whitaker²³ en John Owen.²⁴ Bij de bestudering van de verwijzingen blijkt dat men deze geschriften gebruikte om argumenten te verzamelen, hetzij voor de eigen positie, hetzij om die argumenten vervolgens te weerleggen. Er zijn vooral veel verwijzingen naar het werk van Cochlaeus wat erop wijst dat zijn werk in de ogen van latere theologen argumentatieve waarde bezat en het bespreken waard was.

Een belangrijk gegeven is dat de polemieken plaatsvond aan de vooravond van het concilie van Trente. Tijdens dit concilie zou er ook nagedacht worden over de Schriftleer en uit de discussie daarover blijkt dat onder de katholieken er met betrekking tot de Schriftleer enige diversiteit van opvattingen was. Sommigen wilden de traditie niet als een tweede openbaringsbron beschouwen, maar slechts als een gezaghebbende interpretatie van de Schrift. Anderen wilden de traditie juist wel als tweede openbaringsbron beschouwen.²⁵ Tot de laatste positie moet ook Cochlaeus gerekend worden. Bij de bestudering van de polemieken tussen Cochlaeus en Bullinger hebben we dus te maken met een bepaalde stroming in de katholieke theologie.

1.3 Vraagstelling

Het geheel aan bronnen overziende en het belang van de polemieken overwegend, kan gezegd worden dat een bestudering ervan relevant is. In het huidige onderzoek is nog maar heel weinig aandacht besteed aan deze polemieken. Reden te meer voor het schrijven van deze scriptie. Het grote aantal bronnen is echter tegelijk een probleem. In de tijd die er staat voor het schrijven van een Masterscriptie is het niet mogelijk alle bronnen zorgvuldig en grondig te bestuderen. Oorspronkelijk was dat wel de opzet, maar gaandeweg het lezen, onderzoeken en schrijven moest hier toch van afgezien worden. De analyse van de polemieken in deze scriptie beperkt zich daarom tot de twee eerste geschriften, Bullingers *De scripturae sanctae autoritate* en Cochlaeus' *De canonicae scripturae*. De analyse van deze geschriften legt in

van Leuven geplaatst. In 1550 werd daar de *Brevis ἀντιβολή* nog aan toegevoegd. F.H. Reusch, *Die Indices Librorum Prohibitorum des Sechzehnten Jahrhunderts gesammelt und herausgegeben*, Nieuwkoop 1956 (1886¹), 36, 56.

²⁰ J. Cochlaeus, *Commentaria Ioannis Cohlaei, De actis et scriptis Martini Lutheri saxonis, Chronographice, ex Ordine ab Anno Domini M.D.XVII usque ad Annum M.D.XLVI. Inclusive fideliter conscripta*, Moguntiam 1549, 307 (met citaat uit de voorrede van *De canonicae scripturae*, A2r), 308, 312. Vergelijk W. Friendensburg, «Beiträge zum Briefwechsel der katholischen Gelehrten Deutschlands im Reformationszeitalter», in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 18 (1897) 453 n.3.

²¹ M. Cano, *De locis theologicis duodecim*, Lovanii (Leuven) 1564, II.xi,xiii (blz. 80, 117). Beide keren naar *De canonicae scripturae*, caput 11.

²² R. Bellarminus, *De controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos* (1586), I.i.16 (*Opera omnia*, Neopoli [Napels] 1856, Tomus 1, 32). Verwijzingen (2 keer) naar *De canonicae scripturae*, caput 3 (4). Daarnaast in II.i.praefatio (*Opera omnia*, 1, 153) verwijzing naar *Ad Ioannis Cochlei*, 16v.

²³ Whitaker, *Disputatio de Sacra Scriptura*. Vergelijk Whitaker, *Disputation on Holy Scripture*, 140, 277, 282, 341, 534. Verwijzingen naar *Replica brevis*, mogelijk ook naar *De canonicae scripturae*.

²⁴ J. Owen, *Of the Divine Original, Authority, Self-Evidencing Light, and Power of the Scriptures with an answer to that inquiry, how we know the Scriptures to be the Word of God* (1659) in: *The Works of John Owen. The Church & the Bible*, Edinburgh 2006, Volume 16, 288. Verwijzing naar *De canonicae scripturae*, caput 5.

²⁵ Zie H. Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient. Die erste Trienter Tagungsperiode 1545/47*, Freiburg 1957, Band 2, 42-82.

ieder geval een fundament voor verdere bestudering van de polemieken. Wel moet er op gewezen worden dat de geschriften slechts bestudeerd zullen worden op wat zij zeggen over de Schriftleer. *De episcoporum institutione & functione* van Bullinger valt grotendeels buiten de bespreking evenals een aantal hoofdstukken uit Cochlaeus' *De canonicae scripturae*.

De teksten zullen vanuit twee vragen geanalyseerd worden. De eerste is: Wat is de visie van Bullinger in *De scripturae sanctae autoritate* op de autoriteit en de volkomenheid van de Schrift en hoe onderbouwt hij zijn visie? De tweede luidt: Op welke manier interpreteert Cochlaeus in *De canonicae scripturae* Bullingers visie, hoe juist is die interpretatie en welke kritiek uit hij op Bullingers positie?

De vraagstelling brengt met zich mee dat er niet kritisch gekeken zal worden naar de manier waarop Bullinger in *De scripturae sanctae autoritate* zijn katholieke tegenstanders interpreteert. Anderzijds zal er wel kritisch gekeken worden naar Cochlaeus' interpretatie van Bullinger. Ook zal waar nodig onderzocht worden of Cochlaeus' kritiek op een misverstaan van Bullinger berust of niet. Deze manier van werken staat los van de persoonlijke voorkeur van de auteur en is gekozen om praktische redenen.

1.4 Sola scriptura

Ondanks de beperkingen van de sola's als karakterisering van de reformatie, zal ik in deze scriptie geregeld gebruikmaken van de zinsnede *sola scriptura*. In mijn optiek is deze zinsnede het evangelische antwoord op een bepaalde problematiek in de Schriftleer. Wat deze problematiek precies inhoudt, wordt helder verwoord door Cochlaeus in *De canonicae scripturae*: «Het grote meningsverschil tussen ons en jullie is of alles in de heilige Schrift is uitgedrukt wat wij moeten geloven en onderhouden.»²⁶ Cochlaeus brengt hier de vraag naar de volkomenheid van de Schrift ter sprake, bevat de Schrift alles wat geloofd moet worden of zijn er ook nog andere bronnen nodig? Is de Schrift uiteindelijk de hoogste norm of rechter in zake theologische geschillen of niet? De evangelischen antwoorden op deze problematiek dat de Schrift alles volkomen bevat wat geloofd moet worden en de hoogste norm is. Anders gezegd, zij antwoorden met *sola scriptura*. Een grote stroming in het zestiende eeuwse katholicisme waartoe ook Cochlaeus behoort, antwoordt hier echter op dat de Schrift niet alles bevat. Bij het formuleren van hun positie betrekken zij ook de autoriteit van de kerk in relatie tot die van de Schrift. Het gevolg daarvan is dat het *sola scriptura* van de evangelischen ook implicaties heeft voor hun visie op de autoriteit van de kerk ten opzichte van de Schrift. Naar mijn mening moet daarom het *sola scriptura* vooral verstaan worden vanuit de problematiek van de volkomenheid en autoriteit van de Schrift.

²⁶ J. Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, A3r: «Non leuis uero inter nos & uos contentio est, an omnia sint in sacra scriptura expressa, quae credere ac tenere debemus».

1.5 Werkwijze

De beantwoording van de vraagstelling valt uiteen in twee onderdelen, een historisch deel (hoofdstuk 2-3) en een systematisch deel (hoofdstuk 4-6). In het historische deel zullen de biografieën van Cochlaeus en Bullinger besproken worden en zal het verloop van de polemiek tot en met *De canonicae scripturae* beschreven worden. In het systematische deel zullen de posities, argumenten en methodiek van Bullinger en Cochlaeus geanalyseerd worden.

1.6 Stand van het onderzoek

Geschiedschrijving behoort niet in een isolement bedreven te worden, maar in dialoog met andere historici. Dat geldt even goed voor theologiegeschiedenis. Daarom is een kort overzicht van de stand van het onderzoek om zijn plaats. Helaas is er tot nu toe nog maar weinig onderzoek gedaan naar de polemiek tussen Bullinger en Cochlaeus.²⁷ Ook *De scripturae sanctae auctoritate* en *De episcoporum institutione & functione* zijn nog nauwelijks onderzocht.²⁸ Hoewel niet volledig, is de studie van Bonorand over het historische verloop van de polemiek nog steeds waardevol.²⁹ *De scripturae sanctae auctoritate* en *De episcoporum institutione & functione* zijn recent in het Duits vertaald, vergezeld van een historische inleiding van E. Campi.³⁰ In de biografieën van M. Spahn,³¹ R. Bäumer,³² M. Adam,³³ C. Pestalozzi³⁴ en F. Büsler³⁵ over Cochlaeus en Bullinger komt de polemiek summier aan de orde. In de biografieën over Bullinger, komt ook zijn werk uit 1538 ter sprake. Wat betreft het systematische aspect, moet voor *De scripturae sanctae auctoritate* de studie van R.C. Walton genoemd worden.³⁶ Verder de studie van D. Wright over Bullingers gebruik van de kerkvaders

²⁷ O. Ritschl, *Dogmengeschichte des Protestantismus. Grundlagen und Grundzüge der theologischen Gedanken- und Lehrbildung in den protestantischen Kirchen*, Leipzig 1908, Band 1, 62-63, 355-356. K. Schottenloher, *Pfalzgraf Ottheinrich und das Buch. Ein Beitrag zur Geschichte der evangelischen Publizistik*, Münster in Westfalen 1927, 41. W. Hollweg, *Heinrich Bullingers Hausbuch. Eine Untersuchung über die Anfänge der reformierten Predigtliteratur*, Neukirchen 1956, 151-152, 200-201. G.H. Tavard, *Holy Writ or Holy Church. The Crisis of the Protestant Reformation*, London 1959, 124-130. J. W. Baker, «Heinrich Bullinger, the Covenant, and the Reformed Tradition in Retrospect», in: *Sixteenth Century Journal* 29 (1998) 2, 362 n. 13. M. Taplin, «Bullinger on the Trinity: 'Religionis Nostrae Caput et Fundamentum'», in: *Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504-1575*, Grand Rapids 2004, 92-93. P. Opitz, *Heinrich Bullinger als Theologe. Eine Studie zu den 'Dekaden'*, Zürich 2004, 101, 106, 129, 137. H. van den Belt, *The Authority of Scripture in Reformed Theology: Truth and Trust*, Leiden 2008, 92-93.

²⁸ Ritschl, *Dogmengeschichte des Protestantismus*, 62-63. R. Bijlsma, *Schriftgezag en Schriftgebruik. Een hermeneutiek van de Bijbel*, Nijkerk 1964, 156-158, 271. E. Dowey, «Heinrich Bullinger as Theologian: Thematic, Comprehensive, and Schematic», in: *Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504-1575*, Grand Rapids 2004, 45. D. Bolliger, «Bullinger on Church Authority: The Transformation of the Prophetic Role in Christian Ministry», in: *Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504-1575*, Grand Rapids 2004, 170-171. Opitz, *Heinrich Bullinger als Theologe*, 116-119.

²⁹ Bonorand «Die Reaktion Bullingers», 215-230.

³⁰ Heinrich Bullinger, *Schriften II. Die Autorität und Glaubwürdigkeit der Heiligen Schrift 1538*, Zürich 2006. Van deze Duitse vertaling heb ik in deze scriptie, hoewel niet kritiekloos, dankbaar gebruik gemaakt. Inleiding van Campi is te vinden op blz. 3-11.

³¹ Spahn, *Johannes Cochläus*, 296, 299, 301, 363-366.

³² R. Bäumer, *Johannes Cochläus (1479-1552). Leben und werk im Dienst der Katholischen Reform*, Münster 1980, 57.

³³ Melchior Adam, «Vita Bullingeri», in: *Vitae Germanorum theologorum, qui superiori seculo ecclesiam Christi voce scriptisque propagarunt et propugnarunt*, Haidelbergae 1620, 484-485.

³⁴ C. Pestalozzi, *Heinrich Bullinger. Leben und Ausgewählte Schriften*, Elberfeld 1858, 255-257, 302-304.

³⁵ F. Büsler, *Heinrich Bullinger. Leben, Werk und Wirkung*, Zürich 2004-2005, Band 1, 188, 252; Band 2, 46-49, 130-131, 146-148.

³⁶ R. C. Walton, «Heinrich Bullinger und die Autorität der Schrift», in: M. Brecht, *Text – Wort – Glaube. Studien zur Überlieferung, Interpretation und Autorisierung Biblischer Texte*, Berlin – New York 1980, 274-297. De titel dekt de lading niet, want Walton bespreekt de gehele inhoud van *De scripturae sanctae*

in zijn polemieek met Cochlaeus.³⁷ Ten slotte E. Mühlenberg over de systematische achtergrond van Bullingers *De scripturae sanctae autoritate* en zijn polemieek met Cochlaeus.³⁸

Naast de verzamelde uitgave van Bullingers *Briefwechsel*, die op dit moment tot en met 1543 verschenen is,³⁹ heb ik gebruik gemaakt van de edities van H. Robinson,⁴⁰ T. Schiess⁴¹, A. Hartmann,⁴² E. Arbenz & H. Wartmann⁴³ en het werk van C. Krafft.⁴⁴ Daarnaast bewezen ook de uitgaven van de correspondentie van Luther, Osiander en Calvijn goede diensten. Voor de correspondentie van Cochlaeus heb ik gebruik gemaakt van de uitgave van W. Friedensburg.⁴⁵

1.7 Praktische opmerkingen

Ten slotte nog een aantal opmerkingen van praktische aard. D. MacCulloch heeft er op gewezen dat de term «protestant» in ieder geval in de jaren '30 en '40 van de zestiende eeuw niet de betekenis had die het tegenwoordig heeft. Hij geeft de voorkeur aan het woord «evangelisch» als aanduiding voor sympathisanten van de reformatie. Het voordeel van dit woord is dat het alom werd gebruikt en herkend in de zestiende eeuw.⁴⁶ Als aanduiding voor wat wij nu het rooms-katholicisme noemen, heb ik het woord «katholiek» gebruikt. Niet om daar mee te suggereren dat de evangelischen niet katholiek zijn, maar omdat deze term door Cochlaeus telkens gebruikt wordt wanneer hij spreekt over zijn eigen partij.

Om de tekst leesbaar te houden is ernaar gestreefd het Latijn in de hoofdtekst tot een minimum te beperken. De eigennamen worden in de bronnen regelmatig verschillend gespeld, ik heb er voor gekozen om me te houden aan de meest gangbare spelling. Bij het citeren van Bijbelcitaten heb ik de Latijnse citaten in het Nederlands vertaald.

autoritate en niet slechts het gedeelte over de autoriteit van de Schrift.

³⁷ D. Wright, «Heinrich Bullinger and the Early Church Fathers», in: *Heinrich Bullinger. Life – Thought – Influence. Zurich, Aug. 25-29, 2004 International Congress Heinrich Bullinger (1504-1575)*, Zürich 2007, Volume 1, 357-378.

³⁸ E. Mühlenberg, «Scriptura non est autentica sine autoritate ecclesiae (Johannes Eck). Vorstellungen von der Entstehung des Kanons in der Kontroverse um das reformatorische Schriftprinzip», in *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 97 (2000), 183-209.

³⁹ Ik heb alleen gebruik gemaakt van H.U. Bächtold, R. Heinrich (ed.), *Heinrich Bullinger Briefwechsel, Briefe des Jahres 1538*, Zürich 1972, Band 8.

⁴⁰ H. Robinson, *Original Letters relative to the English Reformation written during the reigns of king Henry VIII., king Edward VI., and Queen Mary: chiefly from the archives of Zurich*, Cambridge 1846-1847, two volumes. *Epistolae Tigurinae de rebus potissimum ad ecclesiae anglicanae reformationem pertinentibus conscriptae A.D. 1531-1558*, Cantabrigiae 1848.

⁴¹ Schiess, *Bullingers Korrespondenz*. T. Schiess, *Briefwechsel der Brüder Ambrosius und Thomas Blaurer 1509-1548*, Freiburg 1910, Band 2.

⁴² A. Hartmann, *Die Amerbachkorrespondenz*, Basel 1958, Band 5.

⁴³ E. Arbenz & H. Wartmann, *Vadianische Briefsammlung*, St. Gallen 1906, Band 6/1.

⁴⁴ C. Krafft, «Mittheilungen aus der niederrheinischen Reformationsgeschichte», 318, 325-326.

⁴⁵ Friedensburg, «Briefwechsel», 453.

⁴⁶ D. MacCulloch, *Reformatie. Het Europese Huis gedeeld 1490-1700*, Utrecht – Antwerpen 2005, 14.

2. Biografische schets van de polemici

2.1 Johannes Cochlaeus⁴⁷

Sommige personen uit het verleden, kunnen niet bepaald rekenen op de sympathie van historici. Hun karakter of hun opvattingen zijn zo storend of afwijkend dat ze op negatieve wijze beoordeeld worden. Een voorbeeld daarvan is Johannes Cochlaeus. Vooral in de oudere literatuur wordt hij overwegend negatief afgeschilderd. Om een aantal voorbeelden uit de secundaire literatuur te noemen: Uit zijn promotie tot doctor in de theologie blijkt, evenals uit andere dingen, zijn hoogmoed.⁴⁸ De betekenis van Cochlaeus voor de zaak die hij diende, weegt niet op tegen die ijver die hij had. Zijn geschriften zijn wijdlopig en door de herhalingen saai, door de grote heftigheid afstotend.⁴⁹ Gaandeweg werd hij een steeds fanatieker bestrijder van de reformatie. Zijn Luther-biografie laat zien hoe zeer hij Luther gehaat heeft.⁵⁰ Hij was zijn leven lang een bittere persoonlijke vijand van Luther.⁵¹ De biografieën van Spahn en Bäumer zijn hierop uitzonderingen. Zij benadrukken meer de positieve kanten van Cochlaeus en nuanceren de negatieve elementen.⁵² Zonder zelf nadrukkelijk een positie te kiezen, is er in deze scriptie naar gestreefd om het beeld van Cochlaeus niet te laten bepalen door gangbare generalisaties over zijn persoon en werk. Zeker met betrekking tot zijn betekenis voor de katholieke zaak, moet opgemerkt worden dat die betekenis juist groter is dan bovenstaande beweringen suggereren.

Johannes Cochlaeus werd in 1479 geboren in Wendelstein. Deze plaats in Duitsland viel onder het bisdom Eichstätt. Zijn eerste onderwijs kreeg hij van zijn oom Johannes Hirspech, daarna studeerde hij waarschijnlijk in Neurenberg bij de humanist Heinrich Grieninge.⁵³ Zijn inschrijving bij de artesfaculteit van de universiteit van Keulen is gedateerd op 26 april 1504. Een jaar later, op 3 juni 1505 werd hij baccalaureus artium en op 22 maart 1507 magister artium. Aansluitend studeerde hij in Keulen theologie waar hij ongetwijfeld colleges heeft gevolgd bij Konrad Koellin die voorlezingen gaf over de *Summa Theologiae* van Thomas van Aquino.⁵⁴ Zelf schrijft hij dat hij hele passages van Thomas uit het hoofd leerde.⁵⁵ De universiteit van Keulen behoorde in die dagen tot één van de beroemdste universiteiten, waar naast de dominante positie van de *via antiqua* ook het humanisme zijn plaats had.⁵⁶

In 1510 nam hij een beroep aan naar de Latijnse school St. Lorenz te Neurenberg om daar de humanistische studies in te voeren. Op verzoek van Willibald Pirckheimer, een belangrijke humanist uit Neurenberg, ging hij in 1515 mee als begeleider van drie van Pirckheimers neven naar Italië.⁵⁷ In Bologna liet Cochlaeus zich inschrijven bij de rechtenfaculteit, promoveerde op 28 maart 1517 in Ferrara tot doctor theologiae en reisde in september naar Rome. Daar bestudeerde hij het Hebreeuws, de heilige Schrift, de kerkvaders en de geschiedenis. In 1518

⁴⁷ Tenzij anders aangegeven is deze biografische schets gebaseerd op R. Bäumer, «Cochläus, Johannes (1479-1552)», in: *Theologische Realenzyklopädie*, Berlin – New York 1981, Band 8, 140-146.

⁴⁸ «Cochläus (Johann)», in: G.A. Will, *Nürnberges Gelehrten-Lexicon oder Beschreibung alles Nürnbergischen Gelehrten*, Nürnberg – Altorf 1755, Teil 1, 203.

⁴⁹ Brecher, «Cochlaeus: Johann», in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1876, Band 4, 382, 384.

⁵⁰ F. W. Bautz, «Cochläus, Johannes», in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Hamm 1975, Band 1, 1073.

⁵¹ H. Grimm, «Cochlaeus, Johannes», in *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1957, Band 3, 305.

⁵² Spahn, *Johannes Cochläus*. R. Bäumer, «Cochläus, Johannes (1479-1552)».

⁵³ H. Grimm, «Cochlaeus, Johannes», 304. Brecher, «Cochlaeus: Johann», 381.

⁵⁴ Vergelijk H. Wilms, «Cöllin, Konrad», in: *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1957, Band 3, 309.

⁵⁵ Spahn, *Johannes Cochläus*, 10.

⁵⁶ Vergelijk F. Büsler, *Heinrich Bullinger. Leben, Werk und Wirkung*, Zürich 2004, Band 1, 12-19.

⁵⁷ Grimm, «Cochlaeus, Johannes», 305.

ontving hij in Rome zijn priesterwijding en werd hij benoemd tot decaan van het Lieve Vrouwenklooster te Frankfurt am Main. Het bezoek aan de stad Rome had Cochlaeus voorgoed voor het katholicisme gewonnen.⁵⁸ In 1519 verliet hij Rome weer en reisde naar Frankfurt. Daar ontmoette hij Johannes Gast, de latere evangelische prediker in Bazel en sloot vriendschap met Johannes Dietenberger.⁵⁹

Cochlaeus had op dat moment op humanistisch gebied al veel gepubliceerd. In 1507 had hij in Keulen een schoolboek geschreven over de muziek. Vooral echter in zijn Neurenbergse periode legde hij een grote literaire productiviteit aan de dag. Hij schreef een Latijnse grammatica en een muziekhandboek. Daarnaast voegde hij aan zijn uitgave van de kosmografie van Pomponius Mela een geografische beschrijving van Duitsland toe. Verder gaf hij de eerste drie boeken van Aristoteles' meteorologie uit. Tijdens zijn verblijf in Italië schreef hij een werk tegen keizer Justinianus waarin hij afscheid nam van het Romeinse recht. In de periode 1519-1520 werkte hij ten slotte samen met Pirckheimer aan de uitgave van de werken van Fulgentius en Maxentius.⁶⁰

Cochlaeus' kennismaking met de *causa Lutheri* zorgde er echter voor dat hij zijn werkzaamheden als humanist grotendeels achter zich liet en één van de belangrijkste tegenstanders van de reformatie werd.⁶¹ Cochlaeus' pogingen om Luther tot andere gedachten te brengen liepen op niets uit en eind 1520 keerde hij zich na de lectuur van *De captivitate babylonica ecclesiae praeludium* en *An den christlichen Adel* van hem af. Sinds datzelfde jaar onderhield hij nauwe contacten met de Roomse curie en fungeerde hij als informant. Veel van zijn humanistische vrienden wantrouwden hem om deze contacten en trokken zich van hem terug.⁶² Cochlaeus voelde zich echter gedrongen om het tégen Luther en vóór het katholieke geloof op te nemen en een grote stroom geschriften was het gevolg. Luther beantwoordde deze stroom slechts één keer. In 1523 reisde hij voor de tweede keer in zijn leven naar Rome, nu om zich in te zetten voor hervormingen in Duitsland. In 1524 verliet hij Rome weer met de legaat Lorenzo Campagio en reisde naar de rijksdag van Neurenberg. Via Stuttgart en Regensburg reisde hij weer terug naar Frankfurt. In datzelfde jaar publiceerde hij zijn *De autoritate ecclesiae et scripturae adversus Lutheranos*. Een geschrift waarmee hij zich mengde in het debat over de Schriftleer. In Frankfurt was er sinds zijn afwezigheid het een en ander veranderd en het reformatorisch gezinde gedeelte van het stadsbestuur deed zijn best om de lutherse reformatie in te voeren. Toen er in 1525 een volksoproer uitbrak, verliet Cochlaeus op 18 april de stad en vluchtte via Mainz naar Keulen. In het voorjaar van 1526 werd hij benoemd tot kanunnik van de St. Viktor in Mainz en tot theologisch raadsheer van aartsbisschop Albrecht von Mainz. Deze functie verwisselde hij begin 1528 voor die van hofkapelaan van hertog Georg van Saksen in Dresden. Zijn betrokkenheid bij het godsdienstgesprek te Bern (1528) beperkte zich tot het schrijven van een werk aan de overheid van Bern om de reformatie waartoe besloten was, ongedaan te maken.⁶³ Een belangrijk werk tegen Luther uit deze periode is *Siebenköpfige Luther* (1529) waarin Cochlaeus allerlei contradicties uit Luthers geschriften verzamelde. Daarnaast zag hij kans om in de

⁵⁸ Brecher, «Cochlaeus: Johann», 382.

⁵⁹ Bonorand «Die Reaktion Bullingers», 222.

⁶⁰ Brecher, «Cochlaeus: Johann», 382.

⁶¹ Bautz, «Cochläus, Johannes», 1072.

⁶² Grimm, «Cochlaeus, Johannes», 305.

⁶³ Spahn, *Johannes Cochläus*, 350.

periode 1526-1529 de werken van Rupert von Deutz uit te geven.⁶⁴

In 1530 reisde Cochlaeus af naar de rijksdag te Augsburg waar hij zich inzette voor de eenheid van de kerk. Hij maakte samen met Eck, Faber en andere theologen deel uit van de commissie die in opdracht van keizer Karel V een *Confutatio* of verweerschrift moest schrijven tegen de Augsburgse confessie. Na de rijksdag werd Cochlaeus zich er steeds meer van bewust dat Philippus Melanchthon voor de kerk verloren was. Tijdens de rijksdag had hij nog een publieke uitwisseling van gedachten met hem gehad, maar nu keerde Cochlaeus zich van hem af. In de jaren '30 verschenen er regelmatig geschriften van zijn hand tegen Melanchthon. De bekendste daarvan zijn zijn *Philippicae*.⁶⁵ De dood van hertog Georg van Saksen op 17 april 1539 had ook gevolgen voor Cochlaeus' persoonlijk leven. De opvolger van Georg, Heinrich van Saksen was de lutherse reformatie namelijk welgezind. Cochlaeus stelde alles in het werk om het oude geloof in het hertogdom te bewaren en was zelfs bereid om op het punt van het celibaat en de tweeërlei gestalten van het heilig avondmaal concessies te doen. Het mocht alles niet baten. In september verliet hij het hertogdom en ging naar Breslau waar hij de maand daarvoor kanunnik van het domkapittel was geworden. In het daarop volgende jaar nam hij deel aan het godsdienstgesprek te Hagenau waar hij een van de woordvoerders was. Aan de voortgezette godsdienstgesprekken te Worms en Regensburg (1541) nam hij ook deel, maar was hij geen woordvoerder. Te Regensburg werkte hij samen met kardinaal Contarini, met wie hij al enige tijd in correspondentie stond. Met Contarini's rechtvaardigingsleer kon hij instemmen.

In juni 1543 maakte Cochlaeus zich gereed om naar Trente te reizen als vertegenwoordiger van de bisschop van Breslau op het daar te houden concilie. Op 15 juli ontving hij in Kempten, een plaats aan de voet van de Alpen, echter het bericht dat op 6 juni besloten was om het concilie te verdagen.⁶⁶ Na deze gestrande reis was de uitnodiging van Moritz von Hutten, bisschop van Eichstätt, om naar Eichstätt te komen, hem niet onwelkom. Wegens lichamelijke zwakte kon hij niet deelnemen aan het concilie van Trente toen dat in 1545 begon. Voor het concilie was hij echter wel een belangrijke bron, zijn geschriften werden door de concilie vaders geraadpleegd. Als deelnemer was Cochlaeus aanwezig bij het tweede godsdienstgesprek te Regensburg in 1546 dat onder voorzitterschap van de bisschop van Eichstätt stond. In de jaren '40 schreef Cochlaeus geschriften tegen Martin Bucer, Andreas Osiander, Wolfgang Musculus en Heinrich Bullinger. Vanaf 1548 schreef hij ook enkele werken tegen Johannes Calvijn.⁶⁷ In 1549 publiceerde hij twee grote werken, zijn *Historia Hussitarum* en zijn *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri saxonis*. In 1549 reisde hij weer terug naar Breslau waar hij om gezondheidsredenen in augustus 1550 moest stoppen met publiceren. In de nacht van 10 op 11 januari 1552 stierf hij. Hij werd begraven in Breslau.

2.2 Heinrich Bullinger

Heinrich Bullinger werd op 18 juli 1504 te Bremgarten in Zwitserland geboren.⁶⁸ Vanaf 1509 bezocht hij de Latijnse school St. Martin ter plaatse en vertrok in 1516 naar de kloosterschool

⁶⁴ Spahn, *Johannes Cochläus*, 216, 348-351.

⁶⁵ Spahn, *Johannes Cochläus*, 357, 362, 363.

⁶⁶ Spahn, *Johannes Cochläus*, 297.

⁶⁷ Spahn, *Johannes Cochläus*, 363-368, 370-372.

⁶⁸ Aldus Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 3. In zijn «Bullinger, Heinrich (1504-1575)», in: *Theologische Realenzyklopädie*, Berlin – New York 1981, Band 7, 376, spreekt hij nog van 4 juli.

in Emmerich, een school die onder invloed van de Broeders des gemenen levens stond. In de zomer van 1519 reisde Bullinger naar Keulen om daar aan de universiteit te studeren.⁶⁹ Oktober 1520 werd hij baccalaureus artium en in 1522 magister artium. In Keulen maakte Bullinger, evenals Cochlaeus, kennis met de *via antiqua* en volgde de colleges van Konrad Koellin over de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino. Zijn belangrijkste docenten waren echter humanisten en leverden een belangrijke bijdrage aan zijn bekering tot het evangelische geloof.⁷⁰ De toenemende bekendheid van de *causa Lutheri* zorgde er voor dat Bullinger zich afvroeg wie er nu gelijk had. Op advies van een «in de roomse leer ervaren» persoon, begon hij met de lectuur van de *Sententiae* van Lombardus, gevolgd door het *Decretum Gratiani*. Hij ontdekte dat zowel Lombardus als Gratianus zich veelvuldig op de kerkvaders beriepen en zodoende begon Bullinger ook de kerkvaders te bestuderen. Hij begon met de homilieën van Chrysostomus op Mattheüs. Daarna las hij ook geschriften van Ambrosius, Origines en Augustinus. Hij merkte een duidelijk verschil in het omgaan met de Schrift tussen de kerkvaders en de scholastieken. Via de kerkvaders begon Bullinger uiteindelijk met de lectuur van de heilige Schrift. Ongeveer in dezelfde tijd dat hij Lombardus en Gratianus begon te lezen, bestudeerde hij ook geschriften van Erasmus, Melanchthon en Luther. Van Luther las hij onder andere *De captivitate babilonica ecclesiae praeludium*. Zijn reactie was echter geheel anders dan die van Cochlaeus. In Bullingers ogen kwam Luther meer met «de theologie der ouden» overeen dan de «scholastieken». Het resultaat van zijn intensieve studie was een zich afwenden van de katholieke theologie en zijn bekering tot het evangelische geloof.⁷¹ In zijn dagboek schreef hij: «Ik leerde dat het heil van God door Christus komt; ik leerde dat het bijgelovig en goddeloos is wat de papisten leren. (...) Ongeveer rond het jaar 1522 begon ik de mis en de heilige samenkomsten van de papisten te mijden.»⁷² Na zijn terugkeer uit Keulen, kreeg Bullinger in 1523 de uitnodiging om op de pas opgerichte Cisterciënzer kloosterschool in Kappel te doceren. Hij onderwees daar tot 1529 zijn leerlingen het trivium op humanistische wijze en hield openbare voorlezingen over de brieven van Paulus. Daarnaast was het mede aan hem te danken dat het klooster voor de reformatie koos. Tijdens zijn verblijf in Kappel vervaardigde Bullinger een groot aantal geschriften waarvan hij het merendeel niet publiceerde. Hij sloot vriendschap met Zwingli en woonde in 1528 het godsdienstgesprek in Bern bij. Na een verlovingstijd van ongeveer twee jaar, trouwde hij op 17 augustus 1529 met de ex-non Anna Adlischwyler. Van 1529 tot en met 1531 was Bullinger predikant in zijn geboortestad Bremgarten.⁷³ Daar maakte hij kennis met de wederdopers en schreef hij zijn *Von dem unverschämten Frevel der Widertäufer* (1531).⁷⁴ Na de slag bij Kappel en de dood van Zwingli (11 oktober 1531), vluchtte Bullinger naar Zürich, waar hij op 9 december 1531 werd verkozen tot opvolger van Zwingli. In Zürich werkte hij als leider of antistes van de kerk van Zürich aan de consolidering van de reformatie.⁷⁵ Anders dan Cochlaeus, bleef hij dus het grootste deel van zijn leven, ongeveer 43 jaar, op dezelfde plaats. In navolging van Bullingers biograaf Büsser zullen we zijn werkzaamheden in Zürich thematisch bespreken. In deze biografische schets zullen we ons vanzelfsprekend moeten beperken tot de hoofdzaken.

⁶⁹ Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 3-12.

⁷⁰ Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 12-19.

⁷¹ Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 19-23.

⁷² E. Egli, *Heinrich Bullingers Diarium (Annales vitae) der Jahre 1504-1574*, Basel 1904, 126,8-9.10-11.

⁷³ Büsser, «Bullinger, Heinrich (1504-1575)», 376-377.

⁷⁴ Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 63, 69-73.

⁷⁵ Büsser, «Bullinger Heinrich (1504-1575)», 377.

Als eerste moet zijn arbeid als prediker genoemd worden. Als predikant van de Grossmünster preekte Bullinger gemiddeld ongeveer driemaal per week: op zondag, dinsdag en vrijdag. Hij bediende zich van de *lectio continua* en behandelde voor zijn gemeente grote gedeelten van het Oude en het Nieuwe Testament. Volgens de berekening van Büsser moet hij in de periode 1532-1575 ongeveer 7000 preken hebben gehouden. Van deze 7000 preken werden er ongeveer 620 uitgegeven. Vooral zijn 100 preken over de Openbaring van Johannes trokken de aandacht in Europa.⁷⁶

Van 1532 tot 1537 was Bullinger daarnaast «Schulherr» van de in 1525 opgerichte Schola Tigurina, de theologenschool in Zürich. Hoewel geen professor, was hij als leider wel nauw betrokken bij de gang van zaken. Hij stelde haar financiële middelen veilig en in samenwerking met Theodorus Bibliander schreef hij een schoolreglement. Daarnaast zorgde hij voor studiebeurzen en verschafte hij raad en bijstand aan studenten die buiten Zürich gingen studeren.⁷⁷

In 1532 stelde hij verder in samenwerking met Leo Juda een «Prediger- und Synodalordnung» op die bedoeld was om misstanden bij de geestelijkheid tegen te gaan. Het reglement bevatte artikelen over de roeping en zending van de predikanten, over hun leer en leven en als laatste ook over de synode. Dit reglement werd tijdens de herfstsynode van 1532 goedgekeurd en daarna eveneens aanvaard door de overheid.⁷⁸

Naast zijn activiteiten in Zürich, maakte Bullinger zich ook verdienstelijk voor de rest van de evangelische kerk in Europa. In het huidige onderzoek wordt hij daarom ook wel een theoloog van oecumenische betekenis genoemd. Van een imago-probleem zoals Cochlaeus is bij Bullinger geen sprake. Het onderzoek naar zijn leven en werk heeft de laatste decennia een hoge vlucht genomen. Niet alleen had hij allerlei contacten in Zwitserland, maar ook in Engeland, Duitsland, Frankrijk, Nederland en Oost-Europa. In de zestiende eeuw gold hij als raadgever voor mensen uit alle delen van Europa. Zijn correspondentie omvat ongeveer 12.000 brieven, waarvan 2000 van hem en 10.000 aan hem.⁷⁹

Een belangrijke gebeurtenis in verband met Bullingers contact met andere evangelischen, is de overeenstemming die hij in 1549 met Calvijn bereikte en die zij vastlegden in de zogenoemde *Consensus Tigurinus*. Ze bereikten daarbij ook een voorzichtige overeenstemming over de tegenwoordigheid van Christus bij het avondmaal.⁸⁰

Een blik op Bullingers geschriften laat een duidelijk contrast zien met Cochlaeus. Cochlaeus had zich noodgedwongen gezet tot het verdedigen van het katholieke geloof. Zijn theologische geschriften zijn vrijwel allemaal polemisch van aard. Bullinger moest uit hoofde van zijn ambt als antistes van de kerk van Zürich zich vooral richten op de consolidering van de reformatie. Zijn werken zijn naast enkele polemische geschriften, vooral thetisch van aard. In de periode 1532-1546 schreef hij commentaren op het hele Nieuwe Testament met uitzondering van Openbaring.⁸¹ Daarnaast schreef hij vele theologische monografieën onder andere over het verbond, over de heilige Schrift, de rechtvaardiging door het geloof, de bekering tot God, het huwelijk en de concilies. Omvattende werken over het geheel van het christelijke geloof waren

⁷⁶ Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 164-167.

⁷⁷ Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 201-207.

⁷⁸ Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 127-133.

⁷⁹ Büsser, «Bullinger Heinrich (1504-1575)», 381-382. Vergelijk ook A. Kess, «Heinrich Bullinger's Correspondence: A brief Insight into A Long Story», in: *Reformation Sources. The Letters of Wolfgang Capito and His Fellow Reformers in Alsace and Switzerland*, Toronto 2007, 131-145.

⁸⁰ Büsser, *Heinrich Bullinger*, 2, 118-119.

⁸¹ Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 242.

zijn *Decades* (1549-1551), zijn *Summa Christlicher Religion* (1556) en zijn *Confessio Helvetica Posterior* (geschreven 1561, gepubliceerd 1566).⁸² Naast zijn theologische werken schreef Bullinger ook historische werken over zowel de reformatie in Zwitserland als de geschiedenis van zijn voorgeslacht.⁸³ Op 20 mei 1575 hield Bullinger waarschijnlijk zijn laatste preek in de Grossmünster. Enkele maanden later, op 17 september stierf hij.⁸⁴

⁸² Büsser, «Bullinger Heinrich (1504-1575)», 379-384.

⁸³ Büsser, «Bullinger Heinrich (1504-1575)», 384-385.

⁸⁴ Büsser, «Bullinger Heinrich (1504-1575)», 377.

3. Verspreiding en ontvangst van *De scripturae sanctae autoritate*

3.1 Engeland

De directe aanleiding voor Bullinger om zijn *De scripturae sanctae autoritate* en *De episcoporum institutione & functione* te schrijven was het bezoek dat een aantal jonge studenten uit Engeland in de periode 1536-1537 aan Zürich brachten. Tussen augustus en september 1536 kwamen John Butler, William Woordroffe, William Peterson en Nicholas Partridge als gevolg van het contact tussen Bullinger en Thomas Cranmer voor een educatief bezoek in Zürich aan. Partridge vond onderdak bij Bullinger in huis en sloot daar vriendschap met Rudolf Gwalther, de pleegzoon van Bullinger. Van januari tot juni 1537 maakte Gwalther samen met Partridge een reis naar Engeland. Bij hun terugkeer in Zürich namen ze nog vier anderen mee waarvan we slechts van drie de namen kennen: Nicholas Eliot, John Finch en Bartholomeüs Traheron. In de winter van 1537 verlieten ze Zürich weer.⁸⁵ M. Adam schrijft in zijn *Vita Bullingeri* het volgende over deze studenten:

«Die dus naar Zürich kwamen, verzochten Bullinger dat hij iets zou schrijven aan hun koning over de Schrift en de bisschoppen (over deze zaken werd in Engeland veel gesproken) waardoor hij bevestigd zou kunnen worden in zijn voornemen de kerk te reformeren.»⁸⁶

Het is dan ook niet verwonderlijk dat als Bullinger in maart 1538 de laatste hand legt aan *De scripturae sanctae autoritate* en *De episcoporum institutione & functione*, hij dit werk aan de Engelse koning Hendrik VIII opdraagt.

Toch was het bezoek van Partridge en consorten niet de enige reden voor deze opdracht aan de Engelse koning. Omdat te begrijpen moeten we eerst in het kort de situatie in Europa in de jaren '30 schetsen. Na het mislukte godsdienstgesprek in Augsburg (1530) waren de evangelischen genoodzaakt zich politiek te organiseren om een vuist te maken tegen Karel V. Zodoende sloten in 1531 een aantal Duitse vorsten het Schmalkaldisch Verbond. Ondanks dat, was de politieke positie van de evangelischen niet bijzonder voordelig. Geen enkele soevereine vorst had tot dan toe voor de reformatie gekozen. Toen in 1535 Hendrik VIII als gevolg van zijn breuk met de paus van Rome de Schmalkadische vorsten gunstig tegemoet trad, reageerden de evangelischen dan ook zeer enthousiast.⁸⁷ De theologen onder hen begonnen zich nu op Engeland te richten. Martin Bucer droeg zijn commentaar op de Romeinenbrief (1536) aan Thomas Cranmer op en de herdruk van zijn commentaar op de synoptische evangeliën (1536) aan Edward Foxe. Wolfgang Capito richtte zijn *Responsio de missa, matrimonio et jure magistratus in religionem* (1537) aan Hendrik VIII en op aandringen van Bullinger stuurde Joachim Vadianus zijn *Aphorismorum de consideratione eucharistiae* (1536)

⁸⁵ C.H. Smyth, *Cranmer & the Reformation under Edward VI*, London 1973 (19251), 80-85. D. MacCulloch, «Heinrich Bullinger and the English-speaking world», in: *Heinrich Bullinger. Life – Thought – Influence. Zurich, Aug. 25-29, 2004 International Congress Heinrich Bullinger (1504-1575)*, Zürich 2007, Volume 2, 891-910. Vergelijk Büsler, *Heinrich Bullinger*, 2, 216.

⁸⁶ Adam, «Vita Bullingeri» in: *Vitae Germanorum theologorum*, 484: «Qui igitur Tigurum venerunt, institerunt ad Bullingerum; ut aliquid regi suo scriberet, de scriptura & episcopis, de quibus multa in Anglia disceptabantur; quo confirmari possit in instituto suae reformandae ecclesiae.» Zie ook Pestalozzi, *Heinrich Bullinger*, 209, 256. Walton, «Heinrich Bullinger und die Autorität der Schrift», 277 schrijft dat Bullinger eind maart 1539 aan Luther schreef dat hij zijn boek geschreven had op aandringen van enkele Engelsen. Ik heb deze betreffende brief echter noch in Luthers, noch in Bullingers correspondentie kunnen vinden.

⁸⁷ MacCulloch, «Heinrich Bullinger and the English-speaking world», 893. Vergelijk MacCulloch, *Reformatie*, 185-189.

aan Cranmer.⁸⁸ Gezien deze continentale belangstelling voor Engeland, waaraan Bullinger zelf ook meedeed, moet het verzoek van Partridge en consorten tot het schrijven van een boek goed in zijn plannen met Engeland gepast hebben.

Na de voltooiing van zijn werk probeerde Bullinger het in Engeland te verspreiden. Hij zorgde ervoor dat Partridge en consorten een bundel begeleidende brieven en exemplaren van het boek in handen kregen en verzocht hen die te overhandigen aan de leiders van hun volk. Over de ontvangst door de Engelse leiders zijn we redelijk goed geïnformeerd door de brieven die Partridge en Eliot aan Bullinger schreven. We zullen de brieven hieronder op de voet volgen.

Op 21 augustus 1538 berichtte Eliot dat Bullinger voor zeker moest aannemen dat zijn boek buitengewoon goed ontvangen was, zowel door de koning als door Thomas Cromwell. En Cromwell was volgens Eliot toch waarlijk geen onbetekenend figuur, want niet alleen was hij bewaarder van de koninklijke zegelring, maar ook was hij vicarisgeneraal van de Engelse kerk. Verder kon Eliot nog melden dat Bullinger met zijn geschriften een grote reputatie had opgebouwd in Engeland.⁸⁹ Op 17 september kon Partridge nog meer nieuws melden. Aartsbisschop Cranmer had het voor hem bestemde exemplaar welwillend aangenomen, en na enige aarzeling wilde hij ook een exemplaar aan de koning geven. Alleen stelde hij daarbij als voorwaarde dat zij (Partridge, Eliot en mogelijk nog anderen) bij de overhandiging aanwezig zouden zijn. Dit voor het geval dat de koning vragen zou stellen over het boek. Zelf was Cranmer begonnen aan de *lectio continua* van het boek, omdat hij de koning niets wilde aanbevelen waar hij zelf onbekend mee was. Eliot had een exemplaar met begeleidende brieven aan Cromwell overhandigd en hij had de begeleidende brieven door gelezen. Tijdens zijn avondbezoek aan het hof van de koning had Cromwell zijn exemplaar laten zien. Toen Cranmer dat ter ore kwam, zorgde hij er voor dat de koning zijn eigen exemplaar ook kreeg. Helaas kon niemand van Engelse studenten aanwezig zijn.

Toch was het boek door de koning volgens hen positief ontvangen, want de koning had de wens geuit dat het in het Engels vertaald zou worden. Hierbij moet echter wel het volgende opgemerkt worden. Bestudering van het exemplaar van de koning, dat nu in de British Library ligt, laat zien dat de koning niet zonder kritiek was. Ondanks de breuk van de Engelse kerk met de paus in Rome, bleef het celibaat voor de geestelijkheid van kracht. Verschillende evangelischen probeerden Hendrik VIII op dit punt van gedachten te veranderen, zo ook Bullinger. In *De episcoporum institutione & functione* pleitte hij voor afschaffing van het verplichte celibaat, want zowel het ambt van bisschop als het huwelijk waren door God ingesteld en heilig, aldus Bullinger. In zijn eigen exemplaar verklaarde Hendrik VIII dit argument echter irrelevant.⁹⁰ Van de wens van de koning om het boek in het Engels te vertalen

⁸⁸ D. MacCulloch, *Thomas Cranmer. A Life*, New Heaven & London 1996, 173-177. M. Dowling, *Humanism in the Age of Henry VIII*, London 1986, 60. Greef. 'De Ware Uitleg', 156.

⁸⁹ Nicholas Eliot aan Henrich Bullinger, 21 augustus 1538. Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 193 (alleen samenvatting). *Epistulae Tigurinae*, 400 (Latijnse tekst). Robinson, *Original Letters*, 2, 618 (Engelse vertaling).

De weergave van deze brief bij Pestalozzi, *Heinrich Bullinger*, 257, bevat twee onzorgvuldigheden. Cromwell is daar verwisseld voor Cranmer en de datum van de brief is augustus 1539.

Vergelijk voor de laatste opmerking over de reputatie van Bullinger in Engeland, ook de brief van Michael Drome aan Bullinger, 31 juli 1538, Oxford. Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 183.

⁹⁰ Bullinger, *De episcoporum institutione & functione*, 94v; Bullinger, *Schriften*, 2, 220. Hij beroept zich daar op wat Sozomenos schrijft over de besluitvorming op het concilie van Nicea over het celibaat. K. Carleton, *Bishops and Reform in the English Church, 1520-1559*, Woodbridge 2001, 116, 128. Vergelijk ook M. Dowling, *Humanism in the Age of Henry VIII*, London 1986, 60. MacCulloch, «Heinrich Bullinger and the English-speaking world», 908. Dit is overigens de enige randnotitie in het exemplaar van Hendrik VIII. De opdracht luidt: «Poteniss. Regi Angliae domino suo clementiss. H. Bullingerus D.D.» Carleton, *Bishops and*

is overigens niets terecht gekomen.

Andere belangrijke Engelsen die een exemplaar kregen aangeboden, waren Hugh Latimer, bisschop van Worcester en Sir Edward Wotton, een patroon van Partridge.⁹¹ Voor Latimer was niets in zijn leven hem zo aangenaam als het geschenk van dit boek. Hij was van plan Bullinger te schrijven, maar toen Partridge en Eliot Engeland weer verlieten, waren zij ver van Latimer verwijderd, zodat zij een eventuele brief voor Bullinger niet konden meenemen. Wotton ontving het geschenk met grote tevredenheid en hij liet weten dat hij geheel tot Bullingers beschikking stond.⁹²

3.2 Continent

Naast de verspreiding van zijn werk in Engeland, zorgde Bullinger er ook voor dat zijn collega's op het vasteland kennis maakten met zijn nieuwste pennenvrucht. Hij zond exemplaren aan Maarten Luther te Wittenberg, Andreas Osiander te Neurenberg, Wolfgang Capito te Straatsburg,⁹³ Oswald Myconius en Bonifatius Amerbach⁹⁴ te Bazel, Peter Kunz in Bern,⁹⁵ Martin Frecht te Ulm en Johannes Caesarius in Keulen. Tijdens een van zijn bezoeken aan Zürich, ontving Vincenzo Maggi eveneens een exemplaar.⁹⁶

Aan Luther schreef Bullinger dat zijn boek gericht was «tegen de papisten, onze gemeenschappelijke vijand» en dat hij van Luther die hij «een veldheer van de eerste rang in onze krijgsvoering» noemde, graag een oordeel over zijn arbeid zou ontvangen.⁹⁷ Volgens Walton was de relatie tussen Luther en de Zürichers juist in deze periode aan het verbeteren. De Zürichers hadden hun *Confessio Helvetica Priori* (1536) aan Luther overhandigd en hij had daar niet ongunstig op gereageerd. Hij vroeg aan hen om verdere verduidelijkingen. Dat

Reform, 128 n. 51.

⁹¹ MacCulloch, *Thomas Cranmer*, 203.

⁹² Nicholas Partridge aan Heinrich Bullinger, 17 september 1538, Frankfurt am Main. Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 227 (alleen samenvatting). *Epistulae Tigurinae*, 396-397 (Latijnse tekst). Robinson, *Original Letters*, 2, 611-612 (Engelse vertaling).

⁹³ Wolfgang Capito aan Heinrich Bullinger, 4 april 1538, Straatsburg: «Iam redditur liber tuus de scriptura et episcopis, quo fruar ceu gratissimo munere...». Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 119.

⁹⁴ Heinrich Bullinger aan Bonifatius Amerbach, 6 november 1540, Zürich: «Mitto hic tibi, uir clarissime, munusculum chartaceum, opuscula quaedam mea: alterum de verbo dei et ministris, alterum de origine erroris...» Amerbach, *Amerbachkorrespondenz*, 5, 306.

⁹⁵ H. Herzog, «Eine Widmung Bullingers», in: *Zwingliana* (1907) 2, 192. De opdracht luidt: «D. Petro Contzeno episcopo ampliss. Bernatium ecclesiae H. Bullingerus in argumentum perpetuae amicitiae d.d.» In een brief aan Oswald Myconius, van 22 juni 1538, spreekt Kunz zijn grote waardering uit voor Bullinger en vertelt hij dat hij Bullingers boek over de autoriteit van de Schrift heeft ontvangen als bewijs van hun altijd durende vriendschap: «Porro Bullingeri amicitiam non potero non canere tibi ovanter et granter plurimum. Scribit ad me epistolas haud quidem fucato pectore confictas, sed amicas sinceras et optatissimas, simul etiam mittens librum de sanctae scripturae autoritate a se editum, in argumentum inquiring perpetuae inter nos amicitiae.» Dit wijst er op dat Kunz dit boek al in 1538 in bezit had. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss (ed.), *Ioannis Caluini Opera Quae Supersunt Omnia*, Brunsvigae (Braunsweig) 1871, Volumen 10/2, 214.

⁹⁶ Zie de brief van Philipp Gallicius aan Heinrich Bullinger, 19 juni 1553, Cur: «Ut autem propius eum [namelijk Maggi] agnoscas, hoc enim petit ipse, dicit se ante annos aliquot istac transiisse et libro tuo De autoritate sacrae scripturae, quem scripseras ad Angliae regem, donatum abs te se esse.» Schiess, *Bullingers Korrespondenz*, L-LI, 299. Zie ook F.C. Church, «Vincenzo Maggi, A Protestant Politician», in: *Persecution and liberty: essays in honour of George Lincoln Barr*, New York 1968 (19311), 237.

⁹⁷ Heinrich Bullinger aan Maarten Luther 26 (?) maart 1538, Zürich: «...dono munus chartaceum offerre institui, libros, inquam, meos de verbo Dei et ministris eius editos contra antistites papisticos, communes hostes nostros. (...) sed ut operam meam eidem impensam negotio tibi ceu primario huius militiae imperatori commendarem, libenter auditorus iudicium tuum de nostra diligentia, quo subinde efficiar eruditior.» Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 110 (alleen samenvatting). Martin Luther, *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*, Weimar 1969 (1938¹) Band 8, 207-208 (Latijnse tekst). Vertaling gedeeltelijk ontleend aan Pestalozzi, *Heinrich Bullinger*, 209.

Luther dus ook een exemplaar van *De scripturae sanctae autoritate* ontving was volgens Walton een teken van goede wil van Bullingers kant.⁹⁸

Luther antwoordde anderhalve maand later, dat hij het boek nog niet had doorgelezen omdat hij door allerlei bezigheden in beslag werd genomen. Toch wilde hij Bullinger graag rond de Leipziger Jubilatemesse (die in 1538 op 12 mei viel)⁹⁹ antwoorden. Zodoende was hij niet in staat om aan Bullingers verzoek om een oordeel te voldoen. Wel merkte hij op dat de stijl en de inhoud van van veel Zwitserse theologie hem aangenaam was, ook al verschilde hij van gevoelen met hen.¹⁰⁰ Uit een tafelgesprek op 10 mei blijkt echter dat Luther bezig was met de lectuur van de *De episcoporum institutione & functione*. Het interessante is, dat hij tijdens dit tafelgesprek zijn mening gaf over Bullingers werk. De introductie van het tafelgesprek luidt als volgt:

«Over Bullinger. Op 10 mei [1538] heeft hij [Luther] het boek van Bullinger gelezen, en nadat die heftig te keer is gegaan tegen de anabaptisten, de verachters van het mondelinge woord, en vervolgens tegen diegenen, die teveel toeschreven aan het woord en zondigden tegen God en Zijn goddelijke macht, zoals de Joden, 1 Samuël 6, die de ark des Heeren God noemde, en Bullinger zelf, die het midden probeert te houden, de juiste betekenis geleerd heeft van wat het ware gebruik is van het woord en de sacramenten, heeft Luther geantwoord: Hij is fout en weet zelf niet wat hij beweert.»¹⁰¹

Voor een goed begrip van dit tafelgesprek is het nodig dat we in het kort stil staan bij Luthers relatie met de Zwitsers. Het godsdienstgesprek te Marbug (1529) dat als doel had Zwingli en Luther met elkaar te verzoenen, was op niets uitgelopen, omdat men het niet met elkaar eens kon worden over de avondmaalsleer. Sindsdien leek de breuk tussen Luther en de Zwitserse theologen definitief te zijn. Luther beschouwde de Zwitsers als *Schwärmer* die de sacramenten en de prediking verachtten.¹⁰² Precies dezelfde gedachten keren ook terug in dit tafelgesprek. In het vervolg van het tafelgesprek merkt Luther op:

«Wij en zij [namelijk lutheranen en Zwitsers] staan in twee uiterste posities [waar geen midden tussen is].¹⁰³ Zij hebben duidelijk het mondelinge woord en de kracht van de sacramenten verworpen, wij echter benadrukten dat sterk. Nu zoeken zij het midden, prijzen het woord en de sacramenten, opdat wij onze uiterste positie zouden laten vallen en met hen zouden instemmen.»¹⁰⁴

⁹⁸ Walton, «Heinrich Bullinger und die Autorität der Schrift», 278-279.

⁹⁹ Zie Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 129 n. 3.

¹⁰⁰ Maarten Luther aan Heinrich Bullinger, 14 mei 1538, Wittenberg: «Librum sane nondum perlegi, aliis et multis occupatus; nec tamen volui ultra has Lipsienses nundinas differre responsum, etiamsi, quod petis iudicium meum de libro tuo, in tanta penuria temporis significare non possim. Nosti vero alias nobis non displuere stilum et argumentum rerum, in quibus versamini, sed sensu et affectu sumus dissimiles.» Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 129. Luther, *Briefwechsel*, 8, 224.

¹⁰¹ Luther, *Tischreden*, 3, 669-670: «De Bullingero. 10 Maii legit librum Bullingeri, qui cum saeviret contra anabaptistas, vocalis verbi contemptores, et deinde contra illos, qui nimium tribuerent verbo et peccarent contra Deum et eius divinam potentiam, sicut Iudaei 1. Samuelis 6. arcam Domini Deum appellarent, et ipse Bullingerus quasi medium servare studens veram rationem doceret, quis verus usu esset verbi et sacramentorum, respondit Lutherus; *Er ist ir, weiß selber nicht*, quid sentiat.»

¹⁰² MacCulloch, *Reformatie*, 187.

¹⁰³ Toegevoegd vanuit de Duitse versie, Luther, *Tischreden*, 3, 672.

¹⁰⁴ Luther, *Tischreden*, 3, 670: «...et nos et illi in duobus extremis stetimus. Ipsi plane reiecerunt vocale verbum et sacramentorum efficiam, nos vero valde urgebamus illud. Ipsi nunc quaerunt medium, commendantes verbum et sacramenta, ut et nos relicta nostra extremitate illos conveniamus.»

Luther signaleert bij de Zwitsers een verandering van strategie op het gebied van de avondmaalsleer die volgens hem echter geen inhoudelijke verandering is.

In *De episcoporum institutione & functione* gaat Bullinger inderdaad redelijk uitvoerig in op de sacramenten wanneer hij de taken van de dienaar van het woord bespreekt. Volgens Bullinger zijn er twee uitersten die hij allebei wil vermijden. Er zijn mensen die alles aan de sacramenten en tekenen toeschrijven en er zijn mensen die niets aan de sacramenten toeschrijven. De eerste groep mensen zegt dat het brood en de wijn het lichaam en bloed van Christus is, de tweede groep zegt dat het brood en de wijn slechts brood en wijn zijn. Bullinger wil tussen deze twee uitersten de middenweg bewandelen. Bij de sacramenten moeten twee dingen in ogenschouw genomen worden, aan de ene kant de tekenen, namelijk water, brood en wijn en aan de andere kant de zaken die door de tekenen vertegenwoordigd worden namelijk vergeving der zonden, lichaam en het bloed des Heeren.¹⁰⁵ Precies deze middenweg die Bullinger wil bewandelen, wordt door Luther als een verschuiving van strategie geïnterpreteerd.

Het andere kritiekpunt van Luther betreft de prediking. Zijn bezwaar is dat de *Schwärmer* (waaronder hij ook Bullinger rekent) scheiding maken tussen woord en Geest, tussen de mens die preekt en God die werkt, tussen de dienaar die doopt en God die het beveelt. Luther wil echter van een dergelijke «metafysische distinctie» niets weten. Het is niet «de mens preekt, de Geest werkt, de dienaar doopt, spreekt vrij, maar God beveelt en vergeeft et cetera. In geen geval! Wij beweren: God preekt, doopt, spreekt vrij.»¹⁰⁶

Luthers kritiek is waarschijnlijk gericht op het hoofdstuk over de waardigheid en autoriteit van de dienaar van het woord. Bullinger schrijft daar:

«Zovaak als door de dienaar de vergeving der zonden in het bloed van Christus wordt verkondigd, acht de gelovige deze verkondiging niet anders, dan als de Heere de vergeving Zelf verkondigde.»¹⁰⁷

De prediking heeft dus volgens Bullinger een hoge autoriteit en het is alsof God Zelf daardoor spreekt. Van verachten ervan is dus geen sprake. Wel maakt hij in *De episcoporum institutione & functione* een opmerking over het werk van de Geest in onderscheid van de prediking:

«Opdat wij niet aan een schepsel iets zouden toeschrijven, wat alleen aan Schepper toekomt (...) moet voor alle dingen iedere zaligmakende kracht alleen aan God toegeschreven worden. Wanneer Hij niet inwendig door Zijn Geest de harten opent, meebeweegt en stuurt, heeft de uiterlijke stem van het onderwijzen op zich genomen geen nut voor de ongelovige. En tenzij hij de vergeving der zonden die verkondigd wordt, gelooft, nut de verklaring van de absolutie door de dienaar hem niets.»¹⁰⁸

¹⁰⁵ Bullinger, *De episcoporum institutione & functione*, 88r-91v. Bullinger, *Schriften*, 2, 205-214.

¹⁰⁶ Luther, *Tischreden*, 3, 670-671: «Prius docebant verbum vocale et sacramenta esse signa et tesserarum charitatis. Also hat sich Zwinglius und Oecolampadius zu weit verstiten; quibus cum Brentius resisteret, mitigabant suas opiniones, se non reiecisissent verbum vocale et alia media, sed tantum aliquos crassos abusus damnasse, et separabant verbum a Spiritu, hominem praedicantem a Deo operante, ministerium baptisantis a Deo mundante (...) Nolumus illis concedere illam distinctionem metaphysicam: Homo praedicat, Spiritus operatur, minister baptisat, absolvit, Deus autem mundat et remittit etc. Nequaquam! Sed concludimus: Deus praedicat, baptisat, absolvit.»

¹⁰⁷ Bullinger, *De episcoporum institutione & functione*, 119v: «Quoties enim per ministerium praedicatur remissio peccatorum in sanguine Christi, fidelis eam praedicationem non aliter aestimat quam si ipse dominus remissionem praedicaret.» Bullinger, *Schriften*, 2, 276.

¹⁰⁸ Bullinger, *De episcoporum institutione & functione*, 121r: «... ne id tribuamus creaturae quod solius creatoris est (...) ante omnia unico deo tribuenda est omnis vis saluifica, qui nisi intus per spiritum suum corda aperiat, commoveat ac trahat, externa docentis vox per se quidem infideli nihil prodest, & nisi

Er is niet veel fantasie voor nodig om te zien dat Luther precies dit bedoelt met het scheiding maken tussen woord en Geest.

In de begeleidende brief aan Osiander maakte Bullinger ook enkele opmerkingen over het avondmaal. Hij schreef dat hij in zijn boek enkele dingen over het avondmaal had geschreven en dat hij verwachtte dat Osiander en met hem alle vromen daar geen aanstoot aan zouden nemen. Bullinger beriep zich verder voor zijn visie op het avondmaal op de laatste editie van de *Loci communes* (1535) van Melanchthon die Paulus op dezelfde manier uitlegt als hijzelf. Bullinger sprak hij zijn waardering uit voor het boek «over de paapse eden» van Osiander. Bij het schrijven van *De episcoporum institutione & functione* had hij daar veel profijt van.¹⁰⁹

De tweede persoon aan wie Bullinger om een oordeel over zijn arbeid verzocht, was Myconius in Bazel. Na enkele brieven heen en weer, antwoordde Myconius dat hij zich niet in staat achtte om over Bullingers werk te oordelen, hij was verheugd dat het tussen zijn andere boeken stond.¹¹⁰

Positieve reacties kreeg Bullinger van zijn katholiek gebleven leraar uit Keulen, Johannes Caesarius.¹¹¹ Caesarius schreef omstreeks 1542 aan Bullinger dat de lectuur van Bullingers werken, waaronder ook *De scripturae sanctae auctoritate* hem veel genoegende deed.¹¹² Martin Frecht, de predikant uit Ulm die later nauw betrokken zou raken bij het conflict tussen Bullinger en Cochlaeus, sprak zijn waardering uit voor Bullingers werk.¹¹³

credat cui praedicatur remissio peccatorum, ei nihil confert absolutionis denunciatio per ministrum.» Bullinger, *Schriften*, 2, 280.

¹⁰⁹ Heinrich Bullinger aan Andreas Osiander, 26 (?) maart 1538, Zürich. G. Müller & G. Seebaß, *Andreas Osiander D. Ä. Gesamtausgabe. Schriften und Briefe 1535 bis 1538*, Gütersloh 1985, Band 6, 484-485: «Scripsi praeterita hieme simulque aedidi duos libros ad regem Angliae de verbo Dei et ministris eius contra communes hostes, pseudoepiscopos papisticos, in quibus paucis quidem attigi negotium sacramentarium, sed ita, opinior, ut tibi et piis omnibus displicere non possit. Si enim mea in Paulum aequius consulis, se ea, quae P[hilippus] Melanchton in locis ultimo aeditis scripsit, (...) Libellus ille tuus de iuramentis papisticis magno mihi usui fuit, id quod deprehendes in secundo ad regem Angliae libro.» Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 110 (alleen samenvatting). Over dit boek van Osiander, zie Osiander, *Gesamtausgabe*, 6, 485 n. 20. Aan de datering van deze brief op 26 maart (vergelijk Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 110), moet de voorkeur gegeven worden boven de datering in het midden van maart (Osiander, *Gesamtausgabe*, 6, 482-483 n. 6).

¹¹⁰ Oswald Myconius aan Heinrich Bullinger, 18 juni 1538, Basel: «Ago gratias tibi pro munere grandi illo tuo. Dominus rependat; nam in me nihil est, quod par referri possit.» Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 153. Heinrich Bullinger aan Oswald Myconius, 26 juli 1538, Zürich: «Pro libro meo non est, quod magnas agas gratias. Agnosco enim me tibi debere maiora, et praestabo quidem, si facultas permiserit et occasio iusserit. Sed quid de libro illo iudicas? Hoc ideo peto, ut, sicubi erravero, mihi porro caveam.» Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 177. Oswald Myconius aan Heinrich Bullinger, 29 juli 1538, Basel: «De iudicando libro tuo frustra mones. Qui iudicarem alios, qui vix meipsum intelligo? Placet mihi et gratus est, et gaudeo inter meos libros istum reperiri.» Bullinger, *Briefwechsel*, 8, p. 180. Voor overige opmerkingen, zie Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 145, 152.

¹¹¹ Zie H. Grimm, «Caesarius, Johannes», in: *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1957, Band 3, 90-91.

¹¹² Johannes Caesarius aan Heinrich Bullinger. De datering van deze brief is niet zeker, Volgens C. Krafft, «Mittheilungen», 319, ligt de datum tussen eind juli 1541 en eind augustus 1542. Een later toegevoegde randnotitie stelt de datum op 31 augustus 1542. De passage betreffende *De scripturae sanctae auctoritate* luidt: «Quam sim praeterea delectatus lectione duorum illorum librorum, alterius de origine Errorum alterius autem de auctoritate Scripturae S., vix equidem effari possum...» Krafft, «Mittheilungen», 318.

¹¹³ In een brief van 12 juni 1538, Zürich, schrijft Bullinger aan Frecht: «Intellexi ex Zwiccio nostro munus nostrum grato a te animo acceptum.» Johannes Zwick had een fragment van Frecht's schrijven aan hem, aan Bullinger doorgestuurd, daarin stond over Bullingers boek: «Hic me nuper magnifico munere ornavit, utpote duobus a se editis libris Anglorum regi inscriptis. Pro quo dono habeo gratias ingentes, relaturus, ubi potero.» Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 150-151. Voor overige opmerking zie Bullinger, *Briefwechsel*, 8, 173, 195.

3.3 Cochlaeus

Hoewel *De scripturae sanctae autoritate* door Bullinger bedoeld was als een steuntje in de rug voor de Engelse reformatie, raakt dit perspectief nagenoeg geheel uit het zicht door de polemiek met Cochlaeus.

Ruim vijf jaar na het verschijnen van *De scripturae sanctae autoritate* en *De episcoporum institutione & functione*, in de lente van het jaar 1543, schreef Cochlaeus een repliek met de titel *De canonicae scripturae & catholicae ecclesiae autoritate ad Henricum Bullingerum*. Het schrijven van dit traktaat valt nog net in de tijd dat Cochlaeus in Breslau is. Tijdens zijn voorbereidingen om naar Trente te reizen, kreeg hij Bullingers boek in handen en schreef hij zijn repliek. In de omgeving van Breslau kon hij echter geen drukker vinden, zodat hij het manuscript meenam op reis naar Trente.¹¹⁴ Toen hij ongeveer in augustus 1543 zijn intrek had genomen in Eichstätt, vond hij in Ingolstadt, een universiteitsstad in de omgeving van Eichstätt, wel een drukker voor zijn manuscript zodat niets publicatie meer in de weg stond.¹¹⁵

In de proloog, eigenlijk een open brief aan Bullinger, schrijft Cochlaeus dat hij tijdens zijn voorbereidingen voor de reis naar Trente, *De scripturae sanctae autoritate* en *De episcoporum institutione & functione* van Bullinger in handen kreeg en ondanks zijn drukke werkzaamheden gretig begon aan de lectuur ervan. Wat hem aansprak in het boek was de mooie vormgeving en de prettige stijl. Hij noemt Bullinger een belezen mens met een scherp verstand.¹¹⁶ Dat Cochlaeus zich echter door het werk van Bullinger ook aangevallen moet hebben gevoeld, ligt voor de hand. In zijn werk uit 1524 over het vraagstuk van de autoriteit van de kerk en de Schrift had Cochlaeus het verschilpunt tussen evangelischen en katholieken samengevat in de *quaestio*: «Welke autoriteit is groter, de autoriteit van de heilige Schrift of die van de katholieke kerk?»¹¹⁷ Hij beantwoordde deze *quaestio* zelf ten gunste van de katholieke kerk. Wanneer Bullinger vervolgens in zijn *De scripturae sanctae autoritate* het probleem waarover hij wil schrijven introduceert, gebruikt hij in enigszins gewijzigde vorm precies deze *quaestio*. Bij het lezen hiervan moet Cochlaeus' interesse gewekt zijn en heeft hij ongetwijfeld teruggedacht aan zijn eigen geschrift over dit thema. De manier waarop Bullinger echter met deze *quaestio* omging, verschilde sterk van die van Cochlaeus. Volgens Bullinger is deze *quaestio* in strijd met «de autoriteit van het woord van God»¹¹⁸ en hij noemt de positie van Cochlaeus «goddeloos» en getuigen van «duivelse hoogmoed».¹¹⁹

In de proloog merkt Cochlaeus verder op dat hij Bullinger buiten zijn boek om niet kent. Zijn conditie, status en functie is hem onbekend – gezien de grote afstand tussen Zürich en Breslau niet verwonderlijk, zo schrijft hij. Anderen hebben hem niet over Bullinger geschreven, zijn naam is hij zelfs niet tegengekomen in de geschriften van anderen en voorzover hij zich kan herinneren kent hij Bullinger ook niet van de godsdienstgesprekken te Baden (1526) en Bern

¹¹⁴ Cochlaeus spreekt in de proloog onder andere over zijn voorbereidingen voor een reis en hij spreekt over de grote afstand die er is tussen Breslau en Zürich, wat er op wijst dat Cochlaeus nog in Breslau was. Zie de bespreking van de proloog onder.

¹¹⁵ Johannes Cochlaeus aan Alessandro Farnese, 23 augustus 1543, Eichstätt: «...Vratislaviam [Breslau], ubi typographum habere non poteram, et migravi huc pia vocatione ac provisione Rmi domini episcopi Eystetensis, ubi typographum habeo vicinum Ingolstadii...». Friedensburg, «Briefwechsel», 453. Spahn, *Johannes Cochläus*, 296, 299, 302. Bäumer, «Cochläus», 143.

¹¹⁶ Cochlaeus, *De canonica scripturae*, A2r, D1r.

¹¹⁷ Mühlenberg, «Scriptura non est authentica», 194.

¹¹⁸ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 3r: «Cum autem aduersarij cum quibus certa re institui in prima mox acie hanc contra uerbi dei autoritatem ordinent quaestionem...» Bullinger, *Schriften*, 2, 25.

¹¹⁹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 5r: «Quae quanta sit impietas, adde & superbia Luciferianica...» Bullinger, *Schriften*, 2, 29.

(1528).

Cochlaeus was vergeten dat hij Bullingers naam al tegengekomen was bij zijn lectuur van Sebastian Franck's *Chronica* (1531). Franck had daarin gebruikgemaakt van Bullingers *Von dem unverschämten Frevel der Wiedertäufer*. Tegen de *Chronica* van Franck had Cochlaeus in 1533 een traktaat geschreven waarbij hij de naam van Bullinger tegengekomen moet zijn.¹²⁰ Tijdens het godsdienstgesprek in Bern was Bullinger wel aanwezig, maar Cochlaeus niet. Hij volgde het verloop op afstand. Omdat Bullinger echter niet tot den woordvoerders behoorde, kende Cochlaeus hem niet van dit godsdienstgesprek.¹²¹

Cochlaeus schrijft dus naar eigen zeggen als een onbekende aan een onbekende. Hij grijpt deze gelegenheid aan om te zeggen dat hij persoonlijk niets tegen Bullinger heeft; het gaat tussen hen slechts over de waarheid van het geloof. Bullinger is in zijn ogen een belezen man met een scherp verstand. Helaas wel iemand die een tegenstander is van allen die met de Roomse Kerk instemmen en die zelf instemt met scheurmakers. Het zich afscheuren van de kerk is een *novum* onder de katholieken, aldus Cochlaeus. Want kan Bullinger uit het geheel van christelijke en katholieke doctoren uit voorgaande eeuwen, er één noemen die zich heeft afgescheurd van de Roomse Kerk of dat in een bepaalde situatie heeft goedgekeurd? Vervolgens werpt hij Bullinger een uitspraak van Luther voor de voeten, die door hem immers «een voortreffelijk en orthodox man» wordt genoemd. Luther oordeelde dat de Boheemse scheuring (15e eeuw)¹²² ongoddelijk was, tegen alle geboden van Christus en daarom tegen de liefde waarin alle geboden samengevat worden.¹²³ Cochlaeus sluit de proloog af met te zeggen dat hij zich niet heeft ingespannen om Bullinger «stap voor stap te antwoorden», maar zich slechts gericht heeft op de voornaamste *capita* van de discussie. «Lees, ik bid je, met onderscheid, vrij van zondige gevoelens, opdat de waarheid onder ons zal zegepralen.»¹²⁴

Op 23 september schreef Martin Frecht vanuit Ulm aan Ambrosius Blarer in Konstanz, dat hij van de hofprediker van Paltzgraaf Ottoheinrich, Adam Bartholomaei uit Neuburg, had gehoord:

«Ecks opvolger, Cochlaeus, heeft iets tegen Bullinger gepubliceerd en het zou goed zijn als Bullinger een antwoord daarop, zou opdragen aan de hooggeschatte vorst [Ottoheinrich] en hem zou vermanen zich noch door bedreigingen noch door beloften, die de Ingolstadters, Eichstätters en Dillingers hem maken, van het evangelie te laten afschrikken. Zo snel als de licentiaat Adam Bartholomaei het geschrift van Cochlaeus heeft gezonden, zal ik aan Vadianus schrijven.»¹²⁵

¹²⁰ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, A2r-A2v. Spahn, *Johannes Cochläus*, 296. Büsser, *Heinrich Bullinger*, 2, 56.

¹²¹ F. Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 45-49. J.N. Bakhuizen van den Brink & W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*, Den Haag 1967, Deel 3, 76. Bononrand, «Die Reaktion Bullingers», 221.

¹²² Gedoeld wordt hier op het ontstaan van de hussitische kerk als gevolg van de arbeid van John Wycliff en Johannes Hus. MacCulloch, *Reformatie*, 52-55.

¹²³ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, A2v.

¹²⁴ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, A2v-A3r: «Qui autem non sit mihi modo iustum ab occupationibus, & curis ocium aut uacatio, non intendo ad omnia tua sigillatim respondere, sed ad praecipua duntaxat rerum disputabilium capita, quae grauioris sunt ponderis & momenti, tu lege, praecor, cum iudicio, liber ab affectibus iniquis, ut sola praeualeat inter nos ueritas.»

¹²⁵ Martin Frecht aan Ambrosius Blarer, 23 september 1543, Ulm: «Dagegen erzählte mir ein Hofprediger [namelijk Adam Bartholomaei] des Fürsten Ottheinrich, der sich hier nach Predigern umseh, Ecks Nachfolger Cochlaeus habe etwas gegen Bullinger herausgegeben, und es wäre gut wenn Bullinger eine Antwort dem ihn hochschätzenden Fürsten widmete und ihn mahnte, sich vom Evangelium weder durch Drohungen noch Versprechungen der Nachbarn abschrecken zu lassen; denn die Ingolstadter, Eichstätter und Dillinger machen ihm zu schaffen. Sobald mir der Licentiat Adam Bartholomäi (Barptolomei) die Schrift des Cochlaeus sendet, werde ich an Vadian schreiben.» T. Schiess, *Briefwechsel Ambrosius und Thomas Blarer*, Band 2, 204. Zie ook Bononrand, «Bullinger und Cochläus», 222.

De aangekondigde brief van Frecht aan Vadianus is of niet geschreven, of niet bewaard gebleven. De eerste volgende keer dat we in de correspondentie Cochlaeus' geschrift weer tegenkomen, is in een brief van Blarer aan Bullinger, gedateerd op 12 december. Hij raadt Bullinger aan om op de «dorheden van Cochlaeus» niets te antwoorden, want dat zou Luther nog meer aanstoot kunnen geven. Verder vond Blarer dat men zijn kostbare tijd wel beter gebruiken kon, dan met het beantwoorden van onzinnigen.¹²⁶

De verhouding tussen Luther en de Zwitsers was inderdaad (na een tijd van rust) weer erg gespannen. Luther vond Cochlaeus het weerleggen nauwelijks waard en wanneer Bullinger dat wel vond, kon dat gemakkelijk verkeerd uitgelegd worden. Daarnaast kan de opmerking van Blarer ook doelen op de inhoud. Cochlaeus had Bullinger namelijk allerlei harde uitspraken van Luther voor de voeten had geworpen waar Bullinger ongetwijfeld niet gelukkig mee was (zie 6.2). Het reageren daarop kon allerlei risico's met zich meebrengen.

Wanneer Bullinger precies met het schrijven van zijn reactie aan Cochlaeus is begonnen, kunnen wij uit zijn brieven vrij gemakkelijk opmaken. Op 6 maart 1544 schreef hij aan Johannes Travers dat na drie maanden werken zijn *Ad Ioannis Cochlei* eindelijk gereed was gekomen.¹²⁷ Op 8 maart schreef hij aan Vadianus dat hij in veertien weken tijd zijn repliek geschreven en gedrukt had.¹²⁸ Dat betekent dat Bullinger tussen de 6 en de 14 december 1543 begonnen was met het schrijven. Omstreeks die tijd moet hij het werk van Cochlaeus dus in handen hebben gekregen.

Mocht Blarer Cochlaeus een onzinnige noemen, in 1544 verscheen er in Rome wel een octavo editie van Cochlaeus' traktaat. Mogelijk is dit te danken aan kardinaal Alessandro Farnese aan wie Cochlaeus waarschijnlijk een exemplaar van *De canonicae scripturae* zond.¹²⁹

Overzien wij de historische informatie die wij in de voorgaande hoofdstukken verzameld hebben, dan blijkt dat wij in deze polemiek te maken hebben met Bullinger als representant van de Zürichse reformatie en Cochlaeus als representant van het oude Duitse katholicisme. Beiden vertegenwoordigen stromingen die zelf ook weer onderdeel uitmaken van grotere bewegingen. Vooral bij Bullinger komt duidelijk naar voren dat de Zürichse reformatie een stroming is die zich op een bepaalde manier verhoudt tot andere reformatiebewegingen. De link met de Engelse reformatie die aanvankelijk door Bullinger gelegd wordt in *De scripturae sanctae auctoritate* verdwijnt tijdens de polemiek. De relatie met de lutherse reformatie is echter niet alleen in *De scripturae sanctae auctoritate*, maar ook in de polemiek duidelijk aanwezig.

¹²⁶ Ambrosius Blarer aan Heinrich Bullinger, 12 december 1543, Konstanz: «Auf die Torheit des Cochlaeus (Coclei) wirst Du nichts erwidern, wenn Du auf mich hörst, um nicht Luther noch mehr zu reizen; ohnehin lohnt es sich nicht, Deine kostbare Zeit mit einer Antwort an den Unsinnigen zu vergeuden.» Blauerer, *Briefwechsel*, 2, 221.

¹²⁷ Heinrich Bullinger aan Johannes Travers, 6 maart 1544, Zürich: «Scripsi continuis iam mensibus tribus responsionem ad libellum Ioannis Cochlaei de auctoritate et perfectione absolutissima scripturae sanctae...» Bullinger, *Korrespondenz*, 1, 64.

¹²⁸ Heinrich Bullinger aan Joachim Vadianus, 8 maart 1544, Zürich: «Finivi tandem responsionem meam ad libellum Cochlei, intra 14 septimanas et scriptam et editam.» Vadianus, *Briefsammlung*, 6/1, 284.

¹²⁹ Johannes Cochlaeus aan Alessandro Farnese, 23 augustus 1543: «ego itaque mox tradidi ei libellos duos, unum latinus, alterum theutonicum...» Friedensburg, «Briefwechsel», 453. Met het Latijnse werk is mogelijk *De canonicae scripturae* bedoeld. Spahn, *Johannes Cochläus*, 363.

4. Theologische context van de polemieken

Nu wij ons in het systematische gedeelte zullen richten op de Schriftleer in de polemieken tussen Bullinger en Cochlaeus, is het nodig dat we eerst globaal de theologisch-systematische context waarin deze polemieken plaatsvond, schetsen. We zullen daarbij zowel aandacht besteden aan het grote verschil (4.1) als de overeenkomst (4.2) tussen katholieken en evangelischen.

4.1 Kern van het verschil

In hoofdstuk 1 (1.1) hebben we al stil gestaan bij de kwesties die in de zestiende eeuw in de Schriftleer speelden. We zullen hier nu dieper op ingaan en de argumenten en posities gedetailleerder bespreken. We richten ons daarbij voornamelijk op de periode vóór 1538.¹³⁰

Het eerste conflictpunt betrof de canonproblematiek. Daarbij ging het allereerst om de omvang van de canon. Behoorden de boeken 1-2 Makkebeeën, Judit en Jezus Sirach tot de canon of niet? De evangelischen zeiden deze boeken als canoniek af, terwijl de katholieken ze wel als canoniek aanvaardden. Dit ging gepaard met een verschil van oriëntatie op de kerkvaders. De katholieken volgden de canonlijst van Augustinus terwijl de evangelischen die van Hieronymus en Eusebius volgden. Naast de omvang van de canon was ook de plaats van de kerk in het proces van canonvorming een punt van debat. De katholieken schreven de kerk een grote plaats toe in de wording van de canon. De kerk had volgens hen bepaald welke boeken er uiteindelijk canoniek zouden zijn en welke niet. Zij verwezen daarbij naar de grote hoeveelheid evangeliën. Naast de vier canonieke evangeliën waren er in het verleden ook evangeliën van Nicodemus, Bartholomeüs en Thomas. De kerk had er uit dit grote aantal slechts vier gekozen en als canoniek aanvaard. De evangelischen ontkenden dat de kerk boeken canoniek had verklaard, de kerk had volgens hen slechts aanvaard wat reeds canoniek was.

De plaats van de kerk ten opzichte van de Schrift werd daarnaast ook besproken in termen van relatieve autoriteit. In 1524 formuleerde Cochlaeus de vraag wiens autoriteit groter was, die van de kerk of die van de Schrift. De katholieken kenden in zekere zin een autoriteit toe aan de kerk die boven de autoriteit van de Schrift uitkwam. Zij hadden daarvoor de volgende argumenten. Als eerste beriepen ze zich op de uitspraak van Augustinus: «Ik zou het evangelie niet geloofd hebben als niet de autoriteit van de katholieke kerk mij daartoe bewogen had.»¹³¹ Deze uitspraak betekende volgens hen dat de kerk in een bepaald opzicht meer autoriteit had dan de Schrift en dat voor de aanvaarding van de Schrift als woord van God, deze autoriteit van de kerk noodzakelijk was. Als tweede zeiden zij er op dat de inleidingsvragen, zoals wie bepaalde Bijbelboeken geschreven had, zonder de autoriteit van de kerk niet op een adequate manier opgelost konden worden. Hoe kon men er namelijk zeker van zijn dat het evangelie van Lukas ook werkelijk door Lukas geschreven was, anders dan wanneer de kerk dat zei? Als derde de kerk was ouder dan de Schrift, want de kerk was er vanaf het begin van de wereld geweest, maar de Schrift niet. Als vierde, op grond van voornamelijk oudtestamentische Schriftplaatsen, beweerden zij dat er woorden van God verloren konden gaan. Er werd namelijk in het Oude Testament gesproken over boeken die daarna verloren zijn gegaan. Van de kerk kon dit niet gezegd worden, want zij was er altijd geweest. Als vijfde was het mogelijk dat de overschrijvers van de Bijbelse codices schrijffouten maakten. In het algemeen kan

¹³⁰ In deze paragraaf ben ik veel verschuldigd aan Mühlenberg, «Scriptura non est autentica», 183-209.

¹³¹ Augustinus, *Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti*, V.vi.

gezegd worden dat de katholieken de evangelischen een naïeve gebondenheid aan het geschrevene verweten. Dietenberger bedacht daarom voor de evangelische «ketterij» de naam *scripturarius*.¹³²

Deze thematiek had belangrijke gevolgen voor de reformatie in het algemeen. Wanneer de kerk in een bepaald opzicht meer autoriteit had dan de Schrift, dan was de breuk met de katholieke kerk door de evangelischen onwettig omdat hun beroep op de autoriteit van de Schrift onwettig was. Daarnaast werd met een beroep op de ouderdom van de kerk, het *sola scriptura* van de evangelischen geproblematiseerd. De tegenargumenten van evangelische zijde waren samengevat de volgende: Als eerste werd beweerd dat het een cirkelredenering is te zeggen dat de kerk meer autoriteit heeft dan de Schrift, omdat de kerk haar autoriteit op haar beurt weer ontleent aan de Schrift. Als tweede werd gezegd dat de naam van de auteur niet bepalend is voor de canoniciteit van een boek. Ten slotte werd de definitie van het begrip «kerk» bekritiseerd. Volgens de evangelischen was de kerk niet de optelsom van de hiërarchische structuren van de katholieke kerk, maar de gemeenschap der gelovigen.

De hierboven genoemde argumenten en posities spelen een belangrijke rol in *De scripturae sanctae autoritate*. Hoewel Bullinger daarin geen namen noemt, blijkt uit zijn betoog dat hij bepaalde tegenstanders op het oog heeft. Mühlenberg heeft de suggestie gedaan dat Bullinger *De autoritate ecclesiae et scripturae* (1524) van Cochlaeus, het *Enchiridion locorum communium adversus Lutheranos* (1525) van Eck en de *Phimostomus* (1532) van Dietenberger gelezen heeft.¹³³ In de Duitse vertaling van *De scripturae sanctae autoritate* zijn citaten gelokaliseerd uit het *Enchiridion* evenals toespelingen op *Malleus in haeresim Lutheranam* (1523) van Faber.¹³⁴ Nader onderzoek zal mogelijk meer bronnen kunnen traceren.

4.2 Gemeenschappelijke basis

Ondanks de grote verschillen tussen katholieken en evangelischen op het punt van de Schriftleer was er ook een gemeenschappelijke basis. In het eerste hoofdstuk van *De scripturae sanctae autoritate*, geeft Bullinger een definitie van *scriptura* die als volgt luidt:

«De heilige Schrift is woord van God, de heiligen ingeblazen (*inspiratus*), en bevat zowel woorden of proclamaties als werken Gods, en is door de heiligen Gods tot onderwijzing van de wereld opgeschreven.»¹³⁵

Deze definitie onderbouwt Bullinger vervolgens met 2 Petrus 1:20b-21, 2 Timotheüs 3:16 en Romeinen 15:4. Hij merkt over deze definitie op dat zowel zijn tegenstanders als hij, het op dit punt met elkaar eens zijn.

Om dit te illustreren kunnen we deze definitie vergelijken met die van Johannes Altenstaig in zijn *Vocabularius Theologiae* (1517). Dit lexicon bevat definities van allerlei theologische begrippen gebaseerd op de werken van de middeleeuwse doctores.

¹³² Mühlenberg, «Scriptura non est autentica», 202.

¹³³ Mühlenberg, «Scriptura non est autentica», 202.

¹³⁴ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, Bullinger, *Schriften*, 2, 26, 114-118, 128-129.

¹³⁵ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 3r-v: «Est autem scriptura sancta sermo diuinus, sanctis dei inspiratus, deque uerbis siue pronuntiatis atque operibus dei aeditus atque a sanctis dei ad institutionem mundi conscriptus.» Bullinger, *Schriften*, 2, 26. De vertaling van «aeditus» met «bevat» laat zich rechtvaardigen door de toelichting die Bullinger zelf op dit deel van de definitie geeft: «Circa pronuntiata uero & opera dei uersari uerbum dei qui negat, nescit quid sit scriptura sacra.» 3v.

«De heilige Schrift wordt op drie manieren heilig genoemd, namelijk vanwege de Heilige Geest, vanwege de materie en vanwege het effect, aldus de heilige Thomas bij de brief aan de Romeinen, lectio 2. En verder [Thomas] bij 2 Timotheüs 3. Het effect van de heilige schrift is vijfvoudig, het onderwijzen van de waarheid, het weerleggen van de dwaling, te bewaren voor het kwade, te leiden in het goede en het brengen tot volmaaktheid. Aldus de apostel in 2 Timotheüs 3: “Elke goddelijk geïnspireerde Schrift is nuttig tot lering of vermaning, tot weerlegging en tot onderwijzing in de gerechtigheid, opdat de mens Gods volkomen zij toegerust tot elk goed werk.” En aan de Romeinen hoofdstuk 15: “Van de dingen die geschreven zijn, die zijn geschreven tot ons onderwijs, opdat wij hoop zouden hebben door de lijdzaamheid en vertroosting van de Schriften.”»¹³⁶

Er is dus een duidelijke overeenkomst tussen Bullinger en de katholieke theologie als het gaat over de aard en het doel van de Schrift. Beiden hebben een hoge Schriftvisie en verwerken in hun definitie grotendeels dezelfde Bijbelteksten.

O. Ritschl heeft er op gewezen dat er in de definitie van Bullinger gesproken wordt over de inspiratie van de Schrift. Volgens hem ontbreekt bij Bullinger nog de voorstelling van een «dictiren des heiligen Geistes» en kan men bij hem nog betwijfelen «ob er wirklich schon die strengere Auffassung der Inspiration vertreten habe».¹³⁷ Ritschl doelt met deze uitdrukking op de woordelijke inspiratie van de Schrift. In het licht van zowel de middeleeuwse theologie als de contemporaine katholieke theologie is zijn methode echter onzuiver. Door verschillende middeleeuwse doctores als Thomas van Aquino en Bonaventura is al uitvoerig nagedacht over de inspiratie van de Schrift.¹³⁸ Daarnaast was er tussen Bullinger en zijn tegenstanders geen verschil van mening over de inspiratie van de Schrift. Daardoor was een uitvoerige behandeling van dit thema niet nodig.¹³⁹ Ten onrechte besluit Ritschl dus uit het ontbreken van een gedetailleerde bespreking van de inspiratie, dat het daarom bij Bullinger ontbreekt. Wel is het waar dat Bullinger veel nadruk legt op zowel de inspiratie van de Schrift als op het feit dat het Gods Woord is. Niet omdat zijn tegenstanders dit ontkennen, maar omdat ze er in zijn ogen te weinig rekening houden met de consequenties die dat met zich mee brengt. Ook benadrukt hij de strikte binding die er is tussen de Schrift en de Heilige Geest. De Schrift is geïnspireerd door de Heilige Geest en dus Zijn instrument bij uitstrek.¹⁴⁰

¹³⁶ J. Altenstaig, *Vocabularius Theologiae complectens vocabulorum descriptiones diffinitiones et significatas ad theologiam vtilium*, Hagenaw 1517, 230r. Aangezien de Latijnse tekst van deze editie zeer moeilijk leesbaar is door de vele afkortingen, heb ik ook gebruik gemaakt van *Lexicon theologicum quo tanquam clave theologiae fores aperivntvr, et omnivm fere terminorvm et obscvriorvm vocvm, quae s. Theologiae studiosos facile remorantur, etymologiae, ambiguitates, definitiones, vsus, enucleate ob oculos ponuntur, & dilucide explicantur*, Coloniae 1619 (reprint Hildesheim – New York 1974), 828. Van deze editie was Joannes Tytz editor, zie over hem J. Hartzheim, *Bibliotheca Coloniensis in qua vita et libri typo vulgati et manuscripti recensentur omnium archi-dioeceseos Coloniensis etc*, Coloniae 1747, 205. De beide edities komen op dit punt, afgezien van de spelling, met elkaar overeen. De Latijnse tekst (volgens de editie van 1619) luidt: «Scriptura sacra dicitur sancta tripliciter, scilicet a spiritu sancto, a materia, & ab effectu secundum b. Thom. super Epistolam ad Rom. lect. 2. Et secundum eundem super 2. Tim. 3. scripturae sacrae effectus est quintuplex scili, docere veritatem, arguere falsitatem, eripere a malo, inducere ad bonum, & perducere ad perfectu. Hinc Apostolus 2. ad Timot. 3. Omnis scriptura diuinitus inspirata, vtilis est ad docendum, vel arguendum, ad corripendum, ad erudiendum in iustitia: vt perfectus sit homo Dei ad omne opus bonum instructus. Et ad Romanos decimo quinto. Quaecunque scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, vt per patientiam & consolationem scripturarum spem habeamus.»

¹³⁷ O. Ritschl, *Dogmengeschichte*, 1, 62-63. Hij verwijst ook nog naar andere passages, *De scripturae sanctae autoritate*, 8v en *Ad Ioannis Cochlei*, 7v.

¹³⁸ R.A. Muller, *Holy Scripture*, 37-42.

¹³⁹ Vergelijk Muller, *Holy Scripture*, 231.

¹⁴⁰ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 3r-v, 8v, 11r, 14r-v, 52v, 53r, 63r.

5. Bullinger over de *autoritas* en *perfectio* van de Schrift

De thema's uit de Schriftleer die Bullinger in *De scripturae sanctae autoritate* aan de orde stelt, zijn de autoriteit van de Schrift (5.2), de zekerheid van de Schrift en de volkomenheid van de Schrift (5.3). In dit hoofdstuk zullen het eerste en het laatste thema besproken worden omdat die in de polemieken met Cochlaeus een rol spelen.¹⁴¹ Vooraf bespreken we de methodiek van Bullinger (5.2).

5.1 Bullingers methodiek

Onder dit kopje komen een aantal karakteristieke elementen van Bullingers systematische arbeid in *De scripturae sanctae autoritate* aan de orde. Het eerste wat opvalt, is dat verschillende hoofdstukken de structuur van een *disputatio* hebben. Bullinger begint met het uiteenzetten van de problematiek, vat daarna kort de positie van de tegenstanders en eigen positie samen en bespreekt vervolgens de argumenten één voor één, af en toe onderbroken door tegenwerpingen van de tegenstanders.¹⁴² Daarnaast maakt hij voortdurend gebruik van logische redeneertechnieken, probeert hij drogredenen in de redenering van zijn tegenstanders te ontdekken en maakt hij distincties.¹⁴³ In het nieuwe onderzoek worden dergelijke verschijnselen onder scholastiek geschaard.¹⁴⁴ In tegenstelling tot het oudere onderzoek dat scholastiek vooral wilde definiëren op basis van inhoudelijke kenmerken, vatten recentere onderzoekers, scholastiek vooral op als een methode die historisch geworteld is in het denken van Augustinus en de doctores van de middeleeuwen.¹⁴⁵

Interessant is in dit verband de studie van H.O. Old naar Bullingers relatie met de middeleeuwse scholastiek op het gebied van de doop. Hij wijst er op dat Bullinger in zijn behandeling van de doop dezelfde *quaestiones* stelt en ze op dezelfde manier rangschikt als in de scholastieke werken.¹⁴⁶ Aan het eind concludeert hij:

«In the third place, we have been able to point to passages which indicate Bullinger had learned from the great Schoolman. (...) Bullinger had often found the thought of Bonaventure quite congenial to his own. Perhaps we would not go wrong in counting the Doctor seraphicus as one of the preceptors of Bullinger. There is no question but that Bullinger intended to make a real departure from Scholasticism. This had often been said as, indeed, it needs to be, but it also needs to be said that

¹⁴¹ Voor een bespreking van de zekerheid van de Schrift (de hoofdstukken 8-11), zie Walton, «Heinrich Bullinger und die Autorität der Schrift», 287-290. Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, C1v, schrijft over deze hoofdstukken: «Cum tamen nihil contra nos faciant, quem tu de uerbi dei & sanctorum scripturarum autoritate uirtute, antiquitate & excellentia, permulta deinceps capitula, diffuse contra persecutores & contra Philosophos commemoras. Proinde nulla nobis ad ea opus responsione.»

¹⁴² Duidelijk voorbeeld daarvan is hoofdstuk 1 van *De scripturae sanctae autoritate*. Daar gebruikt hij ook de woorden «quaestio» en «disputatio», Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 3r, 5v.

¹⁴³ Onder andere Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 3v, 4r, 5v, 16r-v, waar hij begrippen als «non sequitur», «consequeretur», «consequentiam» en «fallacias consequentis» gebruikt. Daarnaast blijkt het gebruik van logische technieken uit het geheel van zijn manier van argumenteren.

¹⁴⁴ Vergelijk in dit verband R.A. Muller die dit inzicht heeft toegepast op Calvijns relatie tot de scholastiek, R.A. Muller, *The Unaccommodated Calvin. Studies in the Foundation of a Theological tradition*, Oxford et al 2000, 39-61.

¹⁴⁵ Handboeken die op dit nieuwe onderzoek uitvoerig ingaan zijn W.J. Van Asselt, P.L. Rouwendal et al, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998. R.A. Muller, *Prolegomena to Theology*, Grand Rapids 2003, 27-44.

¹⁴⁶ H.O. Old, «Bullinger and the Scholastic Works on Baptism. A Study in the History of Christian Worship», in: U. Gäbler & E. Herkenrath, *Heinrich Bullinger 1504-1575 Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*, Zürich 1975, Band 1, 192.

Bullinger had learned much from the Schoolmen.»¹⁴⁷

Hierbij aansluitend kunnen we zeggen dat ondanks Bullingers kritiek op de inhoud van de scholastieke theologie van zijn tegenstanders, hij wel gebruik maakte van hun scholastieke methode.

Naast dit element valt ook op dat Bullinger veel aandacht heeft voor geschiedenis in het algemeen en heilsgeschiedenis in het bijzonder. Dit betekent voor Bullinger concreet dat hij belang stelt in de historische wording en ontwikkeling van bepaalde situaties en zaken. Bij de ontvouwing van zijn Schriftleer houdt hij met het historische aspect nadrukkelijk rekening. Ook houdt hij rekening met de eigenheid van bepaalde periodes in de heilsgeschiedenis. De tijd van Mozes is bijvoorbeeld volgens Bullinger in een bepaald opzicht een overgangsfase (zie 5.2.2).

5.2 *Autoritas Scripturae*

De eerste zeven hoofdstukken van *De scripturae sanctae autoritate* zijn geheel gewijd aan het thema: autoriteit van de Schrift. Bullinger introduceert de problematiek met de aan Cochlaeus ontleende *quaestio*: «Of de autoriteit van de kerk niet groter is dan de autoriteit van het geschreven woord van God?»¹⁴⁸ De katholieke tegenstanders van Bullinger beantwoorden deze vraag bevestigend en voerden als argumenten aan: 1. De kerk is ouder dan de Schrift en daarom is haar autoriteit groter dan die van de Schrift. 2. Zonder de aanvaarding van de Schrift door de kerk zou de Schrift er in het geheel niet zijn.¹⁴⁹ In deze paragraaf zal de weerlegging van deze argumenten door Bullinger besproken worden.

5.2.1 Overgeleverde en geschreven woord van God

Het eerste argument van de tegenstanders is dat de kerk ouder is dan de Schrift, want Mozes is de eerste Bijbelschrijver en dan bestaat de kerk al 2449 jaar. Met een beroep op de ouderdom van de kerk wordt dus de autoriteit van de Schrift gerelativeerd en het *sola scriptura* van de evangelischen geproblematiseerd. Met twee elementen in dit argument is Bullinger het eens, het verband tussen het ouder-en-daarom-groter en het feit dat Mozes de eerste Bijbelschrijver is. Hij weerlegt het argument vervolgens door een distictie te maken tussen het overgeleverde en het geschreven woord van God. Uit het gegeven dat Mozes de eerste Bijbelschrijver is, volgt namelijk volgens Bullinger nog niet dat er vóór Mozes geen woord van God in de wereld geweest is. Wat voor ons nu de Schrift is, zegt Bullinger, dat was in de tijd vóór Mozes de *viva domini vox*. God heeft toen aan de aartsvaders Zijn woord mondeling bekend gemaakt en zij hebben dat van geslacht op geslacht overgeleverd. Vandaar dat er gesproken wordt over het overgeleverde woord van God. Het «overleveren» heeft hier betrekking op de manier van communicatie.

Vervolgens laat Bullinger zijn tegenstanders een tegenwerping opwerpen: maar dit verandert niets aan het feit dat er vóór Mozes niets geschreven is. Deze tegenwerping is interessant omdat het laat zien op wat voor manier de katholieken het *sola scriptura* interpreteerden,

¹⁴⁷ Old, «Bullinger and the Scholastic Works», 207.

¹⁴⁸ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 3r: «Maior ne sit scripturarum uerbi dei, an ecclesiae autoritas?» Bullinger, *Schriften*, 2, 25.

¹⁴⁹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 3r. Bullinger, *Schriften*, 2, 26-27.

namelijk als: alleen het geschrevene is normatief. Bullinger beantwoordt deze tegenwerping opnieuw met een distinctie die parallel loopt met zijn eerdere distinctie. Het verschil tussen het door de apostelen gepredikte evangelie (voorafgaand aan de op schrift stelling ervan) en het geschreven evangelie ligt volgens hem slechts in de manier van communicatie (*tradendi modus*). De eerste communicatievorm bestaat uit stemmen en tonen, de tweede uit tekens en letters. Het wezen en de inhoud (*natura* en *ratio*) van het evangelie is echter bij beide communicatievormen hetzelfde. Vervolgens zegt Bullinger dat het tussen katholieken en evangelischen niet gaat over de communicatievorm, maar over de zaak die gecommuniceerd wordt. Hij bestrijdt hier dus de katholieke interpretatie van het *sola scriptura* en zegt dat het niet over de geschreven vorm van het woord van God gaat, maar over haar inhoud. Bullinger sluit dan de discussie over dit onderwerp af met te zeggen dat de kerk helemaal niet ouder is dan het woord van God, maar dat de kerk juist uit het woord van God is voortgekomen.¹⁵⁰

De distinctie tussen het overgeleverd en geschreven woord van God was in Bullingers dagen niet nieuw. Een belangrijke stroming in het katholicisme vatte de kerkelijke tradities op als ongeschreven woord van God. In 1543 interpreteerde Cochlaeus Bullingers distinctie dan ook geheel vanuit deze begripsinhoud (zie 6.2.1).¹⁵¹ De inhoud van Bullingers distinctie, verschilt echter in belangrijke mate van die van zijn katholieke tegenstanders. Doordat volgens Bullinger het overgeleverde en geschreven woord van God inhoudelijk met elkaar overeenkomen, sluit hij op voorhand de mogelijkheid van ongeschreven tradities naast de Schrift uit.

In de secundaire literatuur over Bullinger komt deze distinctie niet veel ter sprake. Mühlenberg verbindt het met de mondelinge prediking: «Erstens Klärt Bullinger deswegen das Verhältnis von mündlicher Predigt und Heiliger Schrift. Sehr gelegen war den Evangelischen das Argument, daß das Wort Gottes ein Predigtgeschehen ist.»¹⁵² Hij ziet daarbij over het hoofd dat de distinctie bij Bullinger een heilshistorische betekenis heeft. De thematiek die Bullinger met deze distinctie aan de orde stelt is een andere dan die van de verhouding tussen Heilige Schrift en mondelinge prediking.

5.2.2 Aanvaarding van het woord van God

Het tweede argument van Bullingers tegenstanders is dat zonder de goedkeuring (*approbatio*) van de kerk de Schrift en het evangelie er in het geheel niet zouden zijn. Op dit argument heeft Bullinger verschillende kritiekpunten. Belangrijk is dat Bullinger het woord «Schrift» in het argument van zijn tegenstanders interpreteert als woord van God. De kwestie is dus volgens Bullinger breder, niet slechts de aanvaarding van de Schrift, maar de aanvaarding van het woord van God.

Allereerst begint hij met een kentheoretisch kritiekpunt. De tegenstanders staan een soort goedkeuring voor die lijkt op een rechterlijk oordeel terwijl het volgens Bullinger gaat over een zaak die om zichzelf geloofd moet worden. Als algemene regel voor het verkrijgen van kennis noemt Bullinger het volgende: «Ik meen dat een gezond geloof een zekere goedkeuring heeft

¹⁵⁰ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 3v-4v. Bullinger, *Schriften*, 2, 26-29.

¹⁵¹ Vergelijk ook de opmerking van D. Wright, «Heinrich Bullinger and the Early Church Fathers», 363: «Cochlaeus argues that the apostolic traditions not given in Scripture constitute an apostolic *verbum Dei* no less than Scripture itself».

¹⁵² Mühlenberg, «Scriptura non est autentica», 203. Vergelijk Walton, «Heinrich Bullinger und die Autorität der Schrift», 282, die de distinctie wel heilshistorisch interpreteert.

van de zaak welke wij geloven. Want tenzij de zaak aan ons bewezen wordt, geloven wij het niet.»¹⁵³ Volgens deze regel is het zo, dat voordat wij iets geloven of voor waar aannemen, er eerst een zekere goedkeuring van onze kant moet plaatsvinden. Het begrip «goedkeuring» heeft hier de betekenis van: goedgekeurd nadat het aan een oordeel is onderworpen. Met deze begripsinhoud van het woord «goedkeuring» sluit Bullinger zich aan bij het gangbare gebruik in zijn dagen. In het *Vocabularius theologiae* van Altenstaig wordt het werkwoord *approbare* omschreven als het oordelen dat iemand het eeuwige leven waardig is. Het staat dan tegenover *reprobare* wat oordelen dat iemand het eeuwige leven onwaardig is betekent.¹⁵⁴ Bovenstaande regel mag dan volgens Bullinger in het algemeen gelden, zij gaat niet op voor het woord van God. Het woord van God heeft geen goedkeuring van mensen nodig, maar heeft door haar kracht en voortreffelijkheid van zichzelf voldoende autoriteit (*ex se ipsa habet auctoritatem*) om onze geest binnen te dringen. Ook al dringt het woord van God echter zonder goedkeuring van onze kant onze geest binnen, toch aanvaardt onze geest het vrijwillig en zonder dwang. De autoriteit van het woord van God is zodanig, dat nadat zij onze geest is binnengedrongen, wij geen menselijke bevestiging meer nodig hebben, maar wij ons geheel aan het woord van God onderwerpen. Bullinger zet hier, zonder het woord te noemen, de gedachte van de autopistie van de Schrift uiteen. De Schrift is van zichzelf geloofwaardig.¹⁵⁵ Daarnaast wordt de autoriteit van de Schrift door hem objectief gefundeerd. Dat wil zeggen los van de aanvaarding ervan door de mensen. Ook als de mensen het woord van God niet geloven, blijft toch Gods woord eeuwig waar.¹⁵⁶ Volgens Walton beweegt Bullinger zich hiermee in de richting van de latere orthodoxie.¹⁵⁷

Een tweede kritiekpunt is de heilszekerheid van de aartsvaders. Stel dat het waar is wat de katholieken beweren en dat het woord van God pas zeker was nadat het door de kerk was goedgekeurd, dan waren alle aartsvaders die vóór Mozes leefden verloren gegaan. Want waar geen woord van God is, daar is de zaligheid ook niet zeker. Omdat deze consequentie onwaar is (wat beide partijen zullen erkennen), moet noodzakelijk ook dat waar het uit volgt onwaar zijn.¹⁵⁸

Het derde kritiekpunt is dat deze voorstelling van zaken niet overeenkomt met hoe het woord van God is aanvaard door de heilsgeschiedenis heen. Bullinger noemt vele voorbeelden uit zowel het Oude als het Nieuwe Testament om dit te staven. Bij een aantal hiervan zullen we hier nu stil staan.

De tijd van Mozes vormde in een bepaald opzicht een overgangsfase omdat het overgeleverde woord van God op Schrift werd gesteld. In de periode vóór Mozes, toen het woord van God van vader op zoon werd overgeleverd, hadden de aartsvaders dit woord zonder verdere discussie (*simpliciter*) als woord van God aanvaard. In de tijd van Mozes zorgde God ervoor dat het geschreven woord dezelfde autoriteit verkreeg als het overgeleverde woord. Volgens Bullinger deed God dat door Mozes, de eerste Bijbelschrijver, autoriteit te verschaffen bij het volk Israël

¹⁵³ Bullinger, *De scripturae sanctae auctoritate*, 4v: «Fateor sane fidem quandam habere approbationem eius rei quam credimus. Nisi enim ea nobis probaretur, non crederemus.» Bullinger, *Schriften*, 2, 29.

¹⁵⁴ Altenstaig, *Vocabularius Theologiae*, 15v: «Approbare est aliquem iudicare dignum vita aeterna. (...) Et indignum omnis carens ae est reprobare hoc est iudicare indignum vita aeterna.»

¹⁵⁵ In *Ad Ioannis Cochlei*, 10v gebruikt Bullinger de term ἀυτόπιστος voor het eerst. Volgens dr. H. van den Belt is hij daarmee historisch gezien de eerste die het begrip toepast op de autoriteit van de Schrift. Van den Belt, *Authority of Scripture*, 92-93.

¹⁵⁶ Bullinger, *De scripturae sanctae auctoritate*, 4v-5r, 8r. Bullinger, *Schriften*, 2, 28-30, 35.

¹⁵⁷ Walton, «Heinrich Bullinger und die Autorität der Schrift», 281.

¹⁵⁸ Bullinger, *De scripturae sanctae auctoritate*, 5v. Bullinger, *Schriften*, 2, 30.

door middel van wonderen en bijzondere Godsspraken (Exodus 19:9, Numeri 12:1-8). Het volk moest daardoor erkennen dat God Mozes tot Zijn instrument had uitverkoren. De aanvaarding van dit geschreven woord van God stond dus niet los van de autoriteit van de persoon van Mozes.¹⁵⁹

De profeten die na Mozes kwamen werden door de Israëlieten geloofd, omdat zij niets tegen de wet leerden, niets aan de wet toevoegden, niets er aan afdeden en niets van de wet verdraaiden. Zij verduidelijkten de wet en legden die uit. Daarnaast bevestigde God door tekens en onweerlegbare bewijzen dat zij door Hem geroepen waren. In plaats dat de kerk de woorden van de profeten voor het woord van God verklaarden, lezen we volgens Bullinger juist het tegendeel. De profeten zagen zich dikwijls tegenover de kerk gesteld (Jeremia 8:8-9, Jesaja 30:9). Het opvallende is dat Bullinger grote waarde hecht aan de eerste vijf Bijbelboeken. Zij vormden bij de verdere ontwikkeling van de canon de toetssteen waaraan alles getoetst moest worden. Bij de bespreking van de canon-problematiek zullen we hier weer op terugkomen (zie 5.2.4).¹⁶⁰

Het feit dat zowel de Heere Jezus als Zijn apostelen zich in meningsverschillen op de Schrift beriepen en niet op concilies of op menselijke instellingen, wijst er volgens Bullinger op dat de Schrift de hoogste autoriteit bezit en niet de kerk.¹⁶¹

Twee exegetische bewijzen uit het Nieuwe Testament verdienen het ten slotte nog besproken te worden. Allereerst het beroep op Joh. 5:31-37. In de polemieek met Cochlaeus speelde deze passage een belangrijke rol (6.2.4).¹⁶² In Bullingers betoog is het voornaamste gedeelte van deze perikoop de volgende woorden van de Heere Jezus:

«Jullie hebben tot Johannes gezonden en hij heeft aan de waarheid getuigenis gegeven. Ik neem echter geen getuigenis van (*ab*) een mens aan; maar dit zeg Ik, opdat jullie behouden zouden worden. (...) Maar Ik heb een getuigenis dat groter is dan het getuigenis van Johannes, want de werken welke Mij de Vader gegeven heeft om die te volbrengen, deze werken, zeg Ik, welke ik doe, getuigen over Mij, dat de Vader Mij gezonden heeft. En de Vader die Mij gezonden heeft, Die heeft over Mij getuigd.»¹⁶³

In deze woorden wordt volgens Bullinger in één keer alle menselijke goedkeuring verworpen, omdat het getuigenis van God, dat onfeilbaar en zeker is, boven alles uitstijgt. Deze passage betekent volgens hem niet dat de getuigenissen van Johannes de Doper en van de profeten niets waard zijn. Deze menselijke getuigenissen zijn er omwille van ons behoud. Wat Christus hier bedoelt te zeggen is dat Hij afgezien van alle menselijke getuigenis, de ware Zoon van God is. Het getuigenis van de Vader is daarbij genoeg. Wat hier geldt voor het goddelijke getuigenis, geldt volgens Bullinger ook voor de canonieke Schrift. De Schrift heeft uit zichzelf voldoende autoriteit omdat zijn spreken Gods (*oraculum dei*) is. Bullinger wijst vervolgens op

¹⁵⁹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 5r-7v. Bullinger, *Schriften*, 2, 29-34.

¹⁶⁰ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 7v-8r. Bullinger, *Schriften*, 2, 33-35.

¹⁶¹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 12r. Bullinger, *Schriften*, 2, 42-43.

¹⁶² Ook bij de latere gereformeerde theologen speelt deze passage een belangrijke rol in de Schriftleer zoals in Whitaker's, *Disputatio de Sacra Scriptura*. Whitaker, *Disputation on Holy Scripture*, 336-337.

¹⁶³ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 11r-v: «Vos missitis ad Ioannem, & is testimonium reddidit ueritati. Ego autem non accipio testimonium ab homine: sed haec dico, ut uos salui sitis. (...) At ego testimonium habeo maius testimonio Ioannis, Opera enim quae dedit mihi pater ut perficiam ea: ipsa, inquam, opera quem ego facio testantur de me, quod pater miserit me, & qui misit me pater, ipse testatus est de me.» Bullinger, *Schriften*, 2, 41-42.

het begrip «canoniek». Niet voor niets heten de boeken van de Bijbel canoniek. Zij zijn in de hele wereld de zekerste geloofsregel door God gegeven, waaraan alles onderworpen is. Er bestaat echter geen betere geloofsregel waarmee zij bewezen kan worden en daarom hebben de katholieken geen gelijk die door het oordeel van de kerk het woord van God willen bekrachtigen.¹⁶⁴

Het tweede exegetische argument dat hier aan de orde komt is Galaten 2:2. In Galaten 1 spreekt Paulus over de manier waarop hij met het evangelie kennis maakte. God openbaarde Zijn Zoon aan Hem. Paulus ging na deze openbaring echter niet bij vlees en bloed te rade. Hij reisde niet naar Jeruzalem om daar van de apostelen bevestiging van zijn evangelie te ontvangen, maar hij reisde naar Arabië (Galaten 1:15-17). De eerste twee verzen van het tweede hoofdstuk luiden in de vertaling van Bullinger als volgt:

«Daarna, na veertien jaren keerde ik opnieuw terug naar Jeruzalem samen met Barnabas, tegelijk Titus meenemend. En ik keerde terug door een openbaring en deelde aan hen [namelijk de apostelen] het evangelie mee, dat ik preek onder de heidenen...»¹⁶⁵

Bullinger vraagt vervolgens aandacht voor het Griekse woord *ἀνεθέμην* dat in de tekst met «meedelen» vertaald is. Bullinger hanteert in de Latijnse vertaling een vorm van *conferre*. Met een citaat van Hieronymus¹⁶⁶ wijst hij er op dat hier bedoeld wordt: iets samen bespreken zoals men met een vriend iets bespreekt en aan zijn hart legt, opdat wat men weet, eenparig óf verworpen óf aanvaard zou worden. Op deze gelijkwaardigheid legt Bullinger hier de nadruk. Er is hier sprake van samen bespreken (*conferre*) en niet van leren (*discere*), want waar geleerd wordt, daar is ongelijkwaardigheid. Zo is er volgens Bullinger ook in Galaten 2:2 geen sprake van dat de autoriteit van het evangelie afhankelijk is van de goedkeuring van mensen.¹⁶⁷

5.2.3 Uitleg van het gezegde van Augustinus

Het gezegde van Augustinus «Ik zou het evangelie niet geloofd hebben als niet de autoriteit van de katholieke kerk mij daartoe bewogen had» was al in 1518 door de dominicaan Silvester Prierias tegen Luther gebruikt.¹⁶⁸ In *De scripturae sanctae autoritate* wijdt Bullinger er ook een hoofdstuk aan. De tegenstanders leggen deze uitspraak zo uit: Augustinus zou het evangelie niet geloofd hebben als hij daar niet door de autoriteit van de kerk toe gedwongen zou zijn. Daaruit volgt dat de autoriteit van de kerk groter is dan die van de Schrift. Volgens Bullinger is deze consequentie onjuist en behoort de uitspraak anders uitgelegd te worden. Daarbij moet men zich houden aan twee regels: 1. Men moet andere plaatsen uit de werken van Augustinus raadplegen en voornamelijk zijn werk *De utilitate credendi*. 2. De afzonderlijke woorden van deze uitspraak moet men zorgvuldig wegen.

Bullinger begint als eerste met aan te tonen wat deze woorden in de context van Augustinus'

¹⁶⁴ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 11r-12r. Bullinger, *Schriften*, 2, 41-42.

¹⁶⁵ Heinrich Bullinger, *In omnes Apostolicas epistulas, divi videlicet Pauli xiiii et vii canonicas, commentarii*, Tigvri (Zürich) 1549, 351: «Deinde post annos quatuordecim rursus ascendi Hierosolymam una cum Barnaba, assumpto simul & Tito. Ascendi autem iuxta revelationem & contuli cum illis euangelium, quod praedico inter Gentes...»

¹⁶⁶ Hieronymus, *Commentariorum in epistolam beati Pauli ad Galatas*, I (Gal. 2:1).

¹⁶⁷ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 14r-v. Bullinger, *Schriften*, 2, 47-48.

¹⁶⁸ Mühlenberg, «Scriptura non est autentica», 185.

geschrikt betekenen. Hij citeert daarvoor de woorden die direct op de zin in kwestie volgen: «Waarom gehoorzaam ik hen die zeggen: “Geloof het evangelie”, waarom zou ik ook niet hen gehoorzamen die zeggen: “Geloof de Manicheeërs niet?”»¹⁶⁹ Deze passage laat zien wat volgens Augustinus de kerk gedaan heeft – het heeft hem bevolen het evangelie te geloven. Augustinus spreekt hier dus over de kerk die het evangelie gehoorzaamt. Daaruit volgt dat hij hier aan de kerk geen oordeel over het evangelie toeschrijft, maar slechts een aanbeveling van het evangelie (*euangelii commendationem*).¹⁷⁰

Daarna stapt Bullinger over op een systematische analyse van deze spreuk. Los van de historische context waarin deze bewering gedaan is, ontleedt Bullinger de uitspraak als een propositie. Het evangelie heeft volgens hem autoriteit gekregen van de kerk, maar in een specifieke betekenis. Hij verwijst naar Johannes 5:34 (zie 5.2.2) waar de Heere Jezus zegt dat Hij geen getuigenis van mensen aanneemt. De kerk is echter een verzameling van mensen. Dit betekent volgens Bullinger dat de kerk geen autoriteit over het evangelie bezit als auteur of rechter (*ab authore aut iudice*) maar slechts als getuige en aanbeveler (*a teste en a commendante*). Een getuige verklaart wat hij gezien heeft en voegt niets toe aan en doet niets af van datgene waar hij getuige van is. «Het gehele fundament en de kracht van zijn verhaal is gelegen in de zaak zelf en in de waarheid ervan. Zo ook is de kracht van de godsvrucht gelegen in de waarheid van het evangelie.»¹⁷¹ Wie zou echter de volgende gevolgtrekking willen maken: De apostelen hebben getuigenis afgelegd aangaande Christus en Zijn evangelie en *daarom* hebben zij grotere autoriteit als Christus en Zijn evangelie. Bullinger beschuldigt zijn tegenstanders ervan zich aan een dergelijke drogreden schuldig te maken.¹⁷²

In zijn ogen heeft Johannes Gerson, een kanselier van de Parijse universiteit uit de veertiende eeuw,¹⁷³ deze uitspraak veel beter uitgelegd. Volgens Gerson¹⁷⁴ bedoelt Augustinus hier met «kerk» de oergemeente (*primitivae ecclesiae*) die Christus gezien en gehoord heeft. Een andere uitspraak, die Bullinger ook aan Gerson toeschrijft, maar die in werkelijkheid niet van zijn hand is, is dat de spreuk van Augustinus ook omgedraaid kan worden. «Ik zou de kerk niet geloven als de autoriteit van de Schrift mij er niet toe aanspoorde (*impelleret*).»¹⁷⁵ Verder verwijst hij naar Marsilius van Padua,¹⁷⁶ een veertiende eeuwse voorstander van het antipapalisme,¹⁷⁷ die Augustinus op dezelfde manier uitlegt.¹⁷⁸

Op basis van Johannes 10:4 en 14, waar gesproken wordt over de stem van de Goede Herder die door de schapen herkend wordt, stelt Bullinger dat de kerk onderscheid maakt (*discernit*) tussen het woord van de Herder en van een vreemde. Dit onderscheid heeft de kerk ook toegepast op de grote hoeveelheid evangeliën en zodoende het evangelie van Thomas, Bartholomeüs en Nicodemus verworpen en dat van Johannes, Lukas, Mattheüs en Markus erkend. Niemand zal echter beweren dat daaruit volgt dat de schapen macht hebben over de

¹⁶⁹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 15r. Bullinger, *Schriften*, 2, 50. Zie Augustinus, *Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti*, V.vi.

¹⁷⁰ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 15r-v. Bullinger, *Schriften*, 2, 49-50.

¹⁷¹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 15v: «Omne ergo firmamentum ac robor narrationis in ipsa est causa & negotij ueritate. Ita & robur pietatis in ueritate euangelia consistit.» Bullinger, *Schriften*, 2, 51.

¹⁷² Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 15v-16r. Bullinger, *Schriften*, 2, 50-51.

¹⁷³ C.C. De Bruin, *Handboek der kerkgeschiedenis*, Den Haag 1965, Deel 2, 201

¹⁷⁴ J. Gerson, *De vita spirituali animae*, II.vii.

¹⁷⁵ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 16v. Bullinger, *Schriften*, 2, 52.

¹⁷⁶ Marsilius, *Defensor pacis*, II.xix.10.

¹⁷⁷ De Bruin, *Handboek der kerkgeschiedenis*, 2, 194.

¹⁷⁸ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 16v-r. Bullinger, *Schriften*, 2, 51-52. Over de relatie tussen Marsilius en Engeland, zie Walton, «Heinrich Bullinger und die Autorität der Schrift», 276.

stem van de Herder. Welnu, de schapen zijn de kerk en de stem van de herder is het evangelie, dus, concludeert Bullinger, is de kerk gesteld onder het woord van God en wordt door haar geleid – zij heerst niet over haar.¹⁷⁹

Ten slotte zet Bullinger een logische redenering op, om zijn laatste troef tegen zijn tegenstanders uit te spelen. Hij vraagt zijn tegenstanders wat zij onder het begrip «kerk» verstaan. Hij vermoedt dat zij geen bezwaar zullen hebben tegen de omschrijving: verzameling of gemeenschap der gelovigen (*coetum sive congregationem fidelium*). In zijn *Enchiridion* erkent Eck inderdaad deze definitie van het begrip «kerk», maar met verwijzing naar Mattheüs 18, Deuteronomium 17 en Handelingen 15 stelt hij ook dat in deze plaatsen de kerk niet als verzameling der gelovigen bedoeld is, maar haar ambtelijke vertegenwoordigers.¹⁸⁰ Bullinger negeert bewust deze tweede betekenis. «Ik zeg nu niets over de paus en zijn duivelse broeders, de kardinalen bedoel ik.»¹⁸¹ Voortbouwend op de eerste definitie, vraagt hij of zijn tegenstanders toestemmen dat «gelovigen» (*fidelis*) hun naam van «geloof» (*fide*) hebben. Ook wat dat betreft is hij niet bang dat zij dat zullen bestrijden. Dan vraagt hij ten slotte of zij met de volgende uitspraak van Paulus kunnen instemmen: «Het geloof is uit het gehoor, en het gehoor is door het woord van God» (Rom. 10:17). Wanneer ze dit laatste niet erkennen, zijn ze goddeloos, maar wanneer ze dit wel erkennen, zijn ze «gevangen». Want als het geloof door de Heilige Geest uit het woord van God komt en als het geloof iemand een gelovige maakt en als de verzameling der gelovigen de kerk is, dan volgt daaruit dat de kerk uit het woord van God ontstaan is en dat het woord van God daarom ouder en groter is.¹⁸²

Het is opvallend dat de bespreking van deze uitspraak van Augustinus keer op keer terugkomt in de werken van de evangelischen en hun opvolgers. Zelfs Turretini behandelt het gezegde in zijn *Institutio theologiae elencticae* (1688).¹⁸³ Men kan zich afvragen wat de beweegredenen waren van de evangelischen om aan een enkele uitspraak van Augustinus zo veel aandacht te besteden. Deze vraag wordt des te interessanter door het feit dat Cochlaeus' reactie op dit gedeelte van Bullingers betoog, uiterst summier is.¹⁸⁴ Dat *zou* er op kunnen wijzen dat de grote hoeveelheid aandacht niet vanuit polemische oorzaken verklaard moet worden.

Letten we nog eens op Bullingers bespreking van de spreuk, dan valt op dat de behandeling van de historische context van het gezegde erg beknopt is. Wanneer we daarnaast Bullingers historische verklaring vergelijken met die van Calvijn en Petrus Martyr Vermigli, valt op dat elk daarin een eigen weg gaat. Calvijn plaatst het in de context van de controverse met de Manicheërs.¹⁸⁵ Vermigli wijst op het Latijnse woord voor «bewegen», dat niet *moveret*,

¹⁷⁹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 16v. Bullinger, *Schriften*, 2, 52-53.

¹⁸⁰ J. Eck, *Enchiridion locorum communium adversus Lutheranos*, Landshut 1525, B1r-v: «Fatetur ecclesiam esse omnium fidelium congregationem: quia sunt de corpore Christi (...). Alioquin nunquam congregari posset ecclesia: et Math. 18. (...) Deutro. 17. (...) Act. 15.»

¹⁸¹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 16v: «Nihil nunc dico de Papa & suis fratribus Auenalibus, Cardinalibus dicere uolebam.» Bullinger, *Schriften*, 2, 53.

¹⁸² Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 16v-17r. Bullinger, *Schriften*, 2, 53-54.

¹⁸³ Francesco Turretini, *Institutio theologiae elencticae* (1688), II.vi.24. F. Turretini, *Institutes of Elenctic Theology*, Phillipsburg 1992, Volume 1, 94.

¹⁸⁴ Vergelijk de enkele regels in Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B3v-B4r: «Verbum itaque S. Augustinus Euangelio non crederem &c. non sic intelligimus, quod maior debeat esse Ecclesiae quam Euangelij autoritas...» Cochlaeus vat de uitspraak van Augustinus dus ook op als een propositie net zoals Bullinger in het tweede gedeelte van zijn betoog doet. Zie ook de bespreking in 6.2.3.

¹⁸⁵ J. Calvinus, *Institutio christianae religionis* (1559), I.vii.3. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss (ed.), *Ioannis Caluini Opera Quae Supersunt Omnia*, Brunsvigae (Braunschweig) 1864, Volumen 2, 57-58. Zie ook Büsser, *Heinrich Bullinger*, 2, 130-131.

«bewegen», maar *commoveret*, «helpen te bewegen» is.¹⁸⁶

Deze verschillende manieren van uitleg, lijken er op te wijzen dat voor de evangelischen de ontkrachting van deze spreuk op historische gronden niet het belangrijkste was. Hierboven is al opgemerkt dat Bullinger in het tweede gedeelte van zijn betoog het gezegde van Augustinus als een propositie gaat behandelen. Hij hanteert daarbij zelfgemaakte definities en verkent hoe de propositie theologisch gezien wel en niet uitgelegd mag worden. Op basis hiervan zou ik de these willen voorstellen dat de evangelischen en de latere gereformeerden vanuit intern systematische of didactische motieven zoveel aandacht aan het gezegde besteedden.

5.2.4 Onderscheid tussen apocrief en canoniek

Een belangrijk bezwaar van katholieke zijde is dat de kerkvaders geoordeeld hebben welke boeken wel en welke boeken niet canoniek zijn. Hoe verhoudt zich dit dan tot wat Bullinger eerder betoogde, dat het woord van God zonder beoordeling aanvaard moet worden (zie. 5.2.2)? Bullinger antwoordt hierop dat het inderdaad waar is dat de kerkvaders over de canonieke boeken geoordeeld hebben. Maar, zij hebben dit oordeel niet zelf bedacht (*non ex seipso natum*) maar dat hebben zij uit de Schriften zelf gehaald. Zij bepaalden welke boeken het meest en welke minder overeenstemden met de eenvoudigheid en zuiverheid van de wet. Daarnaast is Bullinger ervan overtuigd dat dit oordeel van de kerkvaders slechts het geloof uitdrukt van de mensen uit vroeger tijden (*prisci saeculi*). Toen was al voor iedereen duidelijk dat de Heilige Geest 22 boeken geïnspireerd had. Hij citeert ter bevestiging daarvan Flavius Josephus,¹⁸⁷ Eusebius¹⁸⁸ en Augustinus^{189,190}.

Het interessante aan Bullingers behandeling van de canonproblematiek is, dat alle boeken aan de wet getoetst moesten worden en dat er dus tijdens de ontwikkeling van de canon een objectieve toetssteen was.

5.3 Perfectio Scripturae

Bullingers behandeling van de volkomenheid van de Schrift is verdeeld over drie onderdelen. Het eerste onderdeel is positief van aard en zet de leer van de volkomenheid van de Schrift uiteen en onderbouwt die met Schriftplaatsen (5.3.1). Het tweede onderdeel bevat een bespreking van de menselijke tradities in relatie tot de volkomenheid van de Schrift (5.3.2). De bespreking wordt afgesloten met een weerlegging van de tegenwerpingen van de tegenstanders (5.3.3).

5.3.1 Uiteenzetting van de leer

Vier lange hoofdstukken in *De scripturae sanctae autoritate* zijn gewijd aan de volkomenheid

¹⁸⁶ Peter Martyr Vermigli, *An Evangelici sint Schismatici, quod se alienauerint a papistis de schismate* (1566), XI. Peter Martyr Vermigli, «Whether Evangelicals Are Schismatics for Having Separated from the Papists», in: M. Di Gangi, J.C. McLelland, P.M.J. McNair (ed.), *Early Writings. Creed Scripture Church*, Kirksville 1994, 182.

¹⁸⁷ Flavius Josephus, *Contra Apionem*, I.xxxviii-xcii.

¹⁸⁸ Eusebius, *Historia ecclesiae*, III.x.1-5.

¹⁸⁹ Augustinus, *Confessiones*, VI.iv.6; VI.v.8; XIII.xxiii.33.

¹⁹⁰ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 8v-11r. Bullinger, *Schriften*, 2, 35-41.

van de Schrift. Bullinger stelt zich in deze hoofdstukken ten doel om te bewijzen dat de canonieke geschriften in ieder opzicht geheel volkomen zijn, zodat zij alles bevatten (*continere*) wat tot ware godsvrucht (*verae pietatis*) nodig is. Niemand die het om de ware godsvrucht te doen is, hoeft daarom gebruik te maken van menselijke tradities.¹⁹¹

De eerste stap in het betoog is dat Bullinger een definitie geeft van het begrip *pietas*. Het Griekse woord daarvoor is εὐσέβεια. De etymologische betekenis van deze twee woorden is «goede of ware verering».¹⁹² Hieronymus¹⁹³ vertaalt het in een bepaalde plaats met *religio* en Augustinus¹⁹⁴ definieert *pietas* als «de ware verering van de ware God van waaruit men alle plichten voor een juiste levenswandel moet afleiden». In Deuteronomium 10:12-13 wordt volgens Bullinger deze ware verering van God samengevat:

«En nu, Israël, wat vraagt de Heere God anders van u, dan dat u de Heere uw God vreest en dat u wandelt in al Zijn wegen, Hem liefhebt en de Heere uw God dient met geheel uw hart en met geheel uw ziel; dat u de geboden van de Heere en Zijn inzettingen, welke ik u heden gebied, bewaart, opdat het u goed ga?»¹⁹⁵

Hieruit blijkt volgens Bullinger dat God gediend wil worden in de geest en gevreesd door de ziel. Daarnaast door de liefde tot Hem en de onderhouding van Zijn geboden – en dat alleen van geboden die Hij Zelf gegeven heeft. De profeet Micha sluit zich hierbij aan (Micha 6:8) en uit die passage blijkt volgens Bullinger dat God niet gediend wil worden door bepaalde uitwendige handelingen, maar door liefde tot Hem en tot de naaste. Om zijn bewering dat de ware godsvrucht vooral inwendig is, verder te onderbouwen beroept hij zich op Markus 12:28-34, Johannes 6:28 en 1 Thessalonicenzen 4:3-5.¹⁹⁶

De tweede stap in het betoog is het bewijzen dat de canonieke geschriften inderdaad alles volkomen bevatten wat tot de ware godsvrucht nodig is. Het eerste waar Bullinger op wijst is Deuteronomium 4:2: «U zult niet toe doen aan het woord, dat Ik jullie gebied, noch afdoen van hetzelfde, opdat jullie bewaren de geboden van de Heere jullie God, welke ik jullie gebied.»¹⁹⁷ Hieruit volgt dat de wet geheel volkomen moet zijn, want er kan niets aan toegevoegd noch afgedaan worden. Vervolgens verwijst hij naar vier passages uit het Nieuwe Testament waarin gezegd wordt dat de Heere Jezus en daarna ook de apostelen, alles geleerd hebben wat tot de ware godsvrucht nodig is (Johannes 4:25-26, 15:15, 2 Petrus 1:3, Handelingen 20:27).¹⁹⁸

De volkomenheid van de Schrift betekent voor Bullinger dat zij beantwoordt aan haar doel en ook alles in zich heeft wat zij nodig heeft om dat doel te bereiken. De volkomenheid van de Schrift is daarom bij hem ook nadrukkelijk verbonden met de nadere specificatie in welke

¹⁹¹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 35v. Bullinger, *Schriften*, 2, 96.

¹⁹² Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 36r: «bonus siue uerus cultus».

¹⁹³ Zie de vertaling van Hand. 10:2 in de Vulgata van Hieronymus.

¹⁹⁴ Augustinus, *Epistola* DCV.i.2.

¹⁹⁵ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 36r: «Et nunc Israel, inquit, quid dominus deus tuus petit a te, nisi ut timeas dominum deum tuum, & ut ambules in uijs suis omnibus, diligas eum & seruias domino deo tuo, in toto corde tuo & in tota anima tua: ut scilicet custodias praecepta domini & statuta eius quae ego praecipio tibi hodie ut bene sit tibi?» Bullinger, *Schriften*, 2, 97.

¹⁹⁶ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 36r-v. Bullinger, *Schriften*, 2, 97-98.

¹⁹⁷ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 37r: «Non addetis super uerbum, quod ego praecipio uobis, neque minuētis ab eo, ut seruētis praecepta domini dei uestri, quae ego praecipio uobis.» Bullinger, *Schriften*, 2, 99.

¹⁹⁸ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 37r-v. Bullinger, *Schriften*, 2, 99-100.

opzicht zij dat is: zij bevat volkomen alles wat tot de ware godsvrucht nodig is. Het Latijnse begrip *perfectio* wat Bullinger hier telkens voor gebruikt, moet dus niet uitgelegd worden als foutloosheid, maar als een beschrijving van waar voor de Bijbel eigenlijk bedoeld en geschreven is.¹⁹⁹

Hij beargumenteert de volkomenheid van de Schrift door zich te richten op het onderwijs dat de Schrift geeft over de ware godsvrucht. De Schrift zelf geeft aan dat dit onderwijs volkomen is. Men kan zeggen dat bij Bullinger de volkomenheid van de Schrift de optelsom is van het volkomen onderwijs waarover telkens in de Schrift gesproken wordt. Het gevolg van deze visie is dat de volkomenheid van de Schrift niet pas bereikt wordt bij de afsluiting van de canon, maar dat de volkomenheid aanwezig is vanaf de allereerste Schriftelijke openbaring.

Afzonderlijk bespreekt Bullinger de vraag of de Schrift ook alles bevat wat voor de uitwendige verering van God (*externus cultus dei*) nodig is. Met verwijzing naar 1 Timotheüs 4:8 benadrukt Bullinger nog eens dat uiteindelijk de inwendige verering van God beter is dan de uitwendige. Toch moet de uitwendige verering niet veracht worden. Twee dingen moeten bij de onderhouding ervan in acht genomen worden: 1. Dat de uitwendige verering zonder de Heilige Geest en het geloof voor ons geen nut heeft. 2. Dat de uitwendige verering niet is ingesteld om ons te rechtvaardigen voor God, maar om de inwendige verering te bevorderen. In het laatste geval denkt Bullinger aan de sacramenten die ingesteld zijn tot versterking van de gelovigen. Dat de Schrift ook alles bevat wat tot de uitwendige verering nodig is, bewijst Bullinger zowel voor het volk Israël als voor de nieuwtestamentische gemeente. Uit Deuteronomium 12:32 blijkt duidelijk dat de geboden van God die op het uitwendige betrekking hebben, volkomen zijn want er mag niets aan toegevoegd of afgedaan worden. Daarnaast blijkt uit de Handelingen der apostelen, die volgens Bullinger ongeveer 28 jaar beslaan, dat er aan de doophandeling, het avondmaal en aan de prediking van het woord van God niets is toegevoegd of afgedaan en daaruit toont zich de algehele volkomenheid van het onderwijs van Jezus en de apostelen. Wat betreft de wijze waarop het avondmaal gevierd moet worden, schrijft Paulus aan de Korinthiërs niets anders dan wat hij van de Heere ontvangen heeft (1 Korinthe 11:23). Ten slotte bevestigt Bullinger zijn positie met een citaat van Cyprianus²⁰⁰ die zegt dat men inzake de viering van het avondmaal niet de gewoonte der mensen, maar Christus moet navolgen. En dit had hij volgens Bullinger niet met zo veel vuur kunnen zeggen als hij niet geloofd had dat alles wat voor de viering van het avondmaal geweten moet worden, door de woorden en het voorbeeld van de Heere Jezus duidelijk bekend was gemaakt.²⁰¹ In het laatste hoofdstuk van *De scripturae sanctae autoritate* vat Bullinger zijn opvatting over de volkomenheid van de Schrift nog eens samen aan de hand van twee Schriftplaatsten: de ongehoorzaamheid van koning Saul (1 Samuël 15) en Paulus tweede brief aan Timotheüs (2 Timotheüs 3). De ongehoorzaamheid van Saul vergelijkt hij daarin met het werk van de canonisten. De passage in 2 Timotheüs 3 bevat volgens hem alles wat wij over de volkomenheid van de Schrift moeten denken.²⁰²

¹⁹⁹ Dat neemt niet weg dat Bullinger de foutloosheid van de Bijbel in *De scripturae sanctae autoritate* aan de orde laat komen, al is het dan zijdelings. Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 18r-20r. Bullinger, *Schriften*, 2, 56-60.

²⁰⁰ Cyprianus, *Epistola CXIII*.xiv.

²⁰¹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 37v-39v. Bullinger, *Schriften*, 2, 100-105.

²⁰² Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 56v-63v. Bullinger, *Schriften*, 2, 139-154.

5.3.2 Tradities

De tegenstanders van Bullinger beweren dat de menselijke tradities tot vervolmaking van de Schrift noodzakelijk zijn. Bullinger is echter van mening dat ze tot de godsvrucht niets bijdragen. Om de discussie te structureren, onderscheidt hij drie soorten tradities: 1. Burgerlijke wetten (*legum politicae*). 2. Kerkelijke inzettingen (*legum ecclesiasticae*) en 3. Menselijke tradities (*legum humanae prorsus*).²⁰³

De burgerlijke wetten worden uitgevaardigd door keizers, vorsten en plaatselijke overheden. De Schrift beveelt ons volgens Bullinger deze wetten te gehoorzamen (1 Petrus 2:13) tenzij ze tegen het woord van God ingaan (Handelingen 5:29). De overheden moeten proberen hun wetten zoveel mogelijk overeen te laten stemmen met het woord van God. Nauwkeurig onderscheidt Bullinger hier dus de theologische discussie over de volkomenheid van de Schrift van het politiek terrein. Het is niet zijn bedoeling het tegen alle menselijk regels op te nemen, het gaat hem er slechts om aan te tonen dat menselijke tradities niets aan de godsvrucht bijdragen.²⁰⁴

Kerkelijke inzettingen zijn volgens Bullinger regels die men uit de Schriften heeft afgeleid en die met opzicht op de tijden en plaatsen zijn opgesteld en in de kerk door het volk van God aanvaard zijn. Bullinger geeft de voorkeur aan het woord «kerkelijk» boven «menselijk» omdat deze regels niet door mensen bedacht zijn, maar gebaseerd op de Schrift. Terecht wordt er volgens Bullinger een onderscheid gemaakt tussen de voorschriften van de Heere die geschreven zijn en naar de letter uitgedrukt in de Schrift en voorschriften die niet geschreven zijn, maar uit het «verstand van God»²⁰⁵ overeenkomstig de regel van Zijn woord afgeleid zijn. Als voorbeeld bij het eerste noemt hij 1 Korinthe 7:10 waar Paulus schrijft: «De gehuwden gebied niet ik, maar de Heere».²⁰⁶ Als voorbeeld bij het tweede verwijst hij naar 1 Korinthe 7:25 waar Paulus zegt: «Ik heb geen voorschrift van de Heere voor de maagden, maar ik geef mijn advies als iemand die van de Heere barmhartigheid heeft gekregen».²⁰⁷

Tot deze kerkelijke inzettingen behoren volgens Bullinger onder andere de kinderdoop en de gebruiken daarom heen, het toelaten van vrouwen tot het avondmaal en de gebruiken rondom de viering van het avondmaal. De letter van de Schrift laat ons hier in de steek, maar niet de betekenis (*sensus*) en de inhoud (*mens*) van het evangelie of de apostolische geest (*spiritus*). Van deze gebruiken en instellingen hebben we dan wel geen uitdrukkelijke voorschriften of voorbeelden in de Schrift; toch zijn ze niet menselijk, want ze worden met onweerlegbare bewijzen uit de Schrift afgeleid. Volgens Bullinger gaat Paulus op dezelfde manier te werk wanneer hij de voorschriften geeft over het ongelijke huwelijk, de bedekking van het hoofd door de vrouwen wanneer zij de kerk binnengaan en de orde en manier van profeteren. Zelf voegt hij daar nog aan toe dat de kerkelijke instellingen ook betrekking hebben op de instelling van de feestdagen, de openbare preekdiensten, de publieke gebeden en de excommunicatie. Wanneer men al deze regels wilde afschaffen, zodat ieder zelf mocht beslissen wat hij goed dacht, zou er volgens Bullinger grote verwarring ontstaan. Men moet daarom al deze kerkelijke

²⁰³ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 40r. Bullinger, *Schriften*, 2, 105.

²⁰⁴ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 40r-41r. Bullinger, *Schriften*, 2, 105-107. Al hoewel Bullinger relatief weinig aandacht besteedt aan de burgerlijke wetten, wijdt Cochlaeus, *De canonicis scripturae*, F4r-G3r, er een heel hoofdstuk aan.

²⁰⁵ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 41v: «ex mente dei». Bullinger, *Schriften*, 2, 108.

²⁰⁶ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 41v: «Coniungatis praecipio non ego sed dominus». Bullinger, *Schriften*, 2, 108.

²⁰⁷ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 41v: «De uirginibus praeceptum domini non habeo, consilium autem do, tanquam misericordiam consequutus a domino». Bullinger, *Schriften*, 2, 108.

instellingen niet verwerpen omdat ze niet woordelijk in de Schrift staan, maar men moet onderzoeken of ze uit de Schrift afgeleid zijn en of ze met de hoofdpunten van het geloof in strijd zijn of niet. Dit punt van toetsing is voor Bullinger erg belangrijk. In geen geval wil²⁰⁸ hij met zijn pleidooi voor de kerkelijke instellingen, de deur openzetten voor hen die onder het mom hiervan de gemeente van Christus van alles willen opdringen. Men moet evenals de oude kerk tevreden zijn met weinig gebruiken en genoeg hebben aan het woord van God.²⁰⁹

In zijn uiteenzetting is duidelijk merkbaar dat Bullinger zich wil hoeden voor twee uitersten. Het ene uiterste is de positie van de katholieken die veel gebruiken hebben die niet gebaseerd zijn op de Schrift en anderzijds de radicalen die alle gebruiken die niet letterlijk in de Schrift staan als onbijbels verwerpen. Bullinger probeert bij elk gebruik de band met de Schrift vast te houden, maar laat tegelijk ook ruimte voor plaatselijke verschillen. Zijn definitie van kerkelijke inzettingen bevat de belangrijke toevoeging dat ze opgesteld zijn met opzicht op de plaatsen en tijden. Andere plaatsen en andere tijden kunnen andere gebruiken opleveren als ze maar uit het woord van God afgeleid zijn.

Menselijke tradities zijn volgens Bullinger door mensen tegen de Schrift of zonder de Schrift ontworpen, hetzij met een goede of meer slechte bedoeling en bijgeloof, hetzij door een andere menselijke hartstocht. Tot deze menselijke tradities behoren volgens Bullinger de katholieke instellingen...

«...over het vagevuur en de zielen in het vagevuur, over de verzoening, de genoegdoening en de verkoop van missen, over de aflaten en de getijden, over de legaten en gekochte gebeden, over het gezang en ik weet niet wat voor canonieke gebedstijden, over de rechtvaardiging en genadewerking van de sacramenten, over de verdiende devotie en aanbidding van de heiligen, over de afgoden, afbeeldingen, anathemata, gaven en eden, over de verschillende wijhandelingen, over de primaat van de paus, de volmacht van de roomse stoel, over de instelling van de kardinalen, het monnikendom en wat in het algemeen de de zeer onzinnige canonisten voorschrijven.»²¹⁰

Deze inzettingen dragen volgens Bullinger niets bij aan de godsvrucht want het betreffen uitwendige handelingen die daarnaast ook nog eens bijgelovig zijn, de Schrift weerspreken en in strijd zijn met de godsvrucht.

Met een beroep op Mattheüs 15:1-20, Titus 1:14 en Kolossenzen 2:22-23 betoogt Bullinger dat God tevergeefs geëerd wordt door geboden van mensen en dat menselijke regels afwijkingen van de waarheid zijn. Hij wijst op het Griekse ἐθελοθρησκεία in Kolossenzen 2:23 wat volgens hem «eigenwillige godsdienst» (*voluntaria est religio*) betekent. Uit de manier waarop Paulus dit woord gebruikt, blijkt dat dit negatief bedoeld is. De reden dat deze menselijke bedenksels toch zo veel autoriteit verkrijgen, is volgens hem omdat wat mensen zelf bedacht hebben, hen meer aanspreekt dan wat God bepaald heeft.²¹¹

²⁰⁸ In de Latijnse tekst legt Bullinger op dit niet willen de nadruk door het woord zo te spellen: «NOLVMVS». Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 42v.

²⁰⁹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 41r-42v. Bullinger, *Schriften*, 2, 108-110.

²¹⁰ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 42v-43r: «...de purgatorio & purgatorianis animabus, de expiationibus, satisfactionibus et Missarum nundinatione, de indulgentijs & anniuersarijs, de legationibus & emptitijs precibus, de cantu & nescio quibus horis canonicis, de sacramentorum iustificatione & gratia, de merito cultu & ueneratione sanctorum, de idolis, pictura, anathematis, donis & uotis, de consecrationibus uarijs, de primatu Papae plenaria potestate sedis Romanae, de Cardinalium institutione, Monachismo & quaecunq; fere praecipiant unanissimae Decretales.» Bullinger, *Schriften*, 2, 111.

²¹¹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 42v-45r. Bullinger, *Schriften*, 2, 111-116.

5.3.3 Weerlegging van de tegenstanders

Na zijn eigen positie uiteen gezet te hebben, richt hij zich uitvoerig op drie hoofdargumenten van zijn katholieke tegenstanders die weer onderverdeeld zijn in allerlei subargumenten.

Het eerste hoofdargument is dat de apostelen niet alles wat ze geleerd hebben, opgeschreven hebben. De katholieken beroepen zich hiervoor op Johannes 21:25, 1 Korinthe 11:34 en 2 Thessalonicenzen 2:1-2.

In Johannes 21:25 staat dat Jezus nog veel andere dingen gedaan heeft die niet in het evangelie van Johannes beschreven zijn. Zou dat wel gedaan worden, dan zou de wereld de geschreven boeken niet kunnen bevatten. Bullinger antwoordt op dit argument dat inderdaad Johannes niet alles stuk voor stuk in detail heeft beschreven. Hij meet vervolgens breedvoerig uit dat het onmogelijk zou zijn om alles wat Jezus in drie jaar gezegd en gedaan had te beschrijven. Daarom sluit Johannes in zijn ogen terecht af met de overdrijving dat de wereld de geschreven boeken niet zou kunnen bevatten. Hoewel dus niet alles beschreven is, is toch alles geschreven wat tot de godsvrucht en zaligheid noodzakelijk is.

Hierop laat Bullinger zijn tegenstanders de tegenwerping opwerpen: als niet alles wat Christus gezegd heeft, maar alleen dat wat voor het leven noodzakelijk is, beschreven is, dan volgt daaruit dat Christus ook dingen gezegd heeft die niet noodzakelijk zijn.

Bullinger ontkent de juistheid van de getrokken consequentie. Christus heeft namelijk één dezelfde zaak op verschillende manier verklaard en Zijn macht met verschillende tekenen bewezen. Die verschillende manieren zijn echter niet onnuttig of overbodig, maar laten de goedheid van God zien. De evangeliën vormen volgens hem een samenvatting van dit alles en bevatten alles wat tot de godsvrucht nodig is.

Hij bewijst dit allereerst met Johannes 20:30-31 waar wordt gezegd dat Jezus nog meer tekenen gedaan heeft, die niet in het evangelie beschreven staan. Degenen die wel beschreven zijn, zijn tot instructie in het geloof voldoende. Daarna wijst Bullinger erop dat hij niet de eerste is die deze Schriftplaats zo uitlegt en beroept hij zich op Cyrillus van Alexandrië,²¹² Erasmus en Chrysostomus.²¹³ Ook zijn tegenstanders zijn niet de eersten, hun ideeën worden al uitvoerig besproken en weerlegd door Tertullianus²¹⁴.

In 1 Korinthe 11:34 wordt er door Paulus gezegd: «Het overige zal ik verordenen als ik kom».²¹⁵ Bullinger vindt dit argument echter niet af en is van mening dat de katholieken eerst moeten laten zien wat Paulus dan heeft gezegd. Wanneer ze bijvoorbeeld zouden beweren dat Paulus gesproken heeft over hun mis en andere instellingen, dan kan Bullinger dat ten minste bestrijden. Feitelijk heeft hij hiermee ook 2 Thessalonicenzen 2:1-2 besproken en daarom gaat hij daar stilzwijgend aan voorbij.

Ten slotte keert hij weer terug naar het hoofdargument dat de apostelen wel alles aan de gemeenten hebben overgeleverd, maar dat ze niet alles op schrift hebben gesteld. Bullinger merkt op dat hij dit argument eigenlijk al aan het begin besproken heeft. Nu wil hij daar slechts één passage uit Efeze 3:2-4 aan toevoegen. Daarin schrijft Paulus volgens hem dat hij

²¹² Cyrillus, *Commentarii in Joannem*, XII.i (Joh. 21:25).

²¹³ Chrysostomus, *In acta apostolorum*, homilia 1 (Handelingen 1:1).

²¹⁴ Tertullianus, *De praescriptionibus haereticorum*, verschillende passages. Zie voor de vindplaatsen Bullinger, *Schriften*, 2, 120-122 noten.

²¹⁵ Bullinger, *De scripturae sanctae auctoritate*, 48v: «Caetera uero cum uenero disponam». Bullinger, *Schriften*, 2, 122.

in de eerste hoofdstukken van zijn brief, zijn gehele inzicht in het geheimenis van Christus heeft verklaard. Wanneer men vervolgens de andere dertien brieven daar aan toevoegt, dan is het volgens hem zeker geoorloofd te beweren dat het gehele apostolische geloof en alles wat de godsvrucht aangaat, in de apostolische geschriften begrepen is.²¹⁶

Het tweede hoofdargument van zijn tegenstanders is: de apostelen hebben nieuwe regels gemaakt (Handelingen 15:28, 16:4), dus mag de kerk dat nu ook nog doen. Bullingers antwoord is tweeledig. Allereerst is hij van mening dat de katholieken in hun leer en leven in het geheel niet op de apostelen lijken en ze daarom niet als opvolgers van de apostelen gelden kunnen. Daarnaast bestrijdt hij de gedachte dat de apostelen het recht hadden nieuwe regels te maken.

De regels waarover het in Handelingen 15:28 gaat, zijn volgens hem niet nieuw. Ontucht en het eten van afgodenoffer was allang verboden en de voorschriften over het bloed en het verstikte behoren tot de wet der liefde die volgens 1 Johannes 2:7 een oud gebod is. Handelingen 16:4 luidt in de *veritas Graeca* volgens Bullinger «Zij gaven aan hen de regels om te onderhouden, namelijk de oordelen of beslissingen van de apostelen».²¹⁷ De bijzin verklaart welke regels er bedoeld zijn, dus deze twee teksten bewijzen niet dat de apostelen nieuwe regels gemaakt hebben.

Dat de apostelen in het algemeen niet de taak hadden om nieuwe regels te maken, blijkt volgens Bullinger uit Mattheüs 28 en Markus 16. Daar wordt als opdracht aan de apostelen gegeven om het evangelie te preken, alle volken tot discipelen van Jezus te maken, hen te dopen in de naam van de drie-enige God en hen alles te leren wat Jezus geboden heeft. Nergens wordt gerept over het maken van eigen regels. Ook de profeten en Mozes matigden zich het recht niet aan nieuwe geboden te mogen maken, maar zij zeiden telkens «zo zegt de Heere» en «de mond van de Heere heeft gesproken».²¹⁸ Om dit te onderstrepen, citeert hij Tertullianus²¹⁹ en Chrysostomus^{220,221}.

Het derde hoofdargument van de katholieken is de eer en de waardigheid van de kerk. Als de kerk die de regels gemaakt heeft zoveel waardigheid toekomt, moeten haar regels dezelfde waardigheid ontvangen. In het *Enchiridion* van Eck heeft Bullinger tien argumenten gevonden voor deze waardigheid van de kerk. Het doel van deze argumenten is om de besluiten en regels die tijdens concilies zijn opgesteld te schragen en voor hun autoriteit te pleiten.

Het eerste argument luidt: de kerk is de bruid van Christus. Dit is volgens Bullinger waar, maar dat betekent dat zij Christus alleen is toegewijd en alleen naar Zijn stem hoort en niet die van een vreemde. Het tweede argument is: de kerk kan niet dwalen. Ook dit is volgens Bullinger waar, maar het geldt alleen voor de kerk die op het woord der waarheid berust. Zij dwaalt niet, niet omdat zij een verzameling van mensen is, maar omdat zij geleid wordt door de Heilige Schrift die door de Heilige Geest geïnspireerd is. Zonder dit woord der waarheid kan de kerk dwalen.

Vervolgens zeggen de katholieken dat de kerk het rijk Gods is, waar de Heere met Zijn Geest regeert. Nogmaals bevestigt Bullinger dit argument. De kerk is het rijk Gods, want Christus

²¹⁶ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 45v-49r. Bullinger, *Schriften*, 2, 116-123.

²¹⁷ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 49v: «Tradebant ipsis seruanda dogmata, ipsa inquam iudicata siue decreta apostolorum fuerint». Bullinger, *Schriften*, 2, 125.

²¹⁸ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 50v: «Sic dicit dominus: &, Os domini loquutum est». Bullinger, *Schriften*, 2, 127.

²¹⁹ Tertullianus, *De praescriptionibus haereticorum*, VI.

²²⁰ Chrysostomus, *In epistolam ad Titum*, homilia 1 (Titus 1:3).

²²¹ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 49r-51r. Bullinger, *Schriften*, 2, 123-128.

regeert in de kerk door Zijn woord. Maar waar dat woord niet is, daar is de geest der leugen. De woorden «Ik zal met jullie zijn tot aan het einde van de wereld»²²² (Mattheüs 28:20) worden vervolgens verklaard door een andere Schriftplaats waar Hij zegt hoe Hij met ons zal zijn, namelijk door «Geest der waarheid» (Johannes 15:26). Deze Geest der waarheid is een bestendige Geest (*spiritus veritatis constantia spiritus est*) die geen tegenstrijdige dingen zegt of de waarheid herroept. De concilievaders hebben echter wel tegenstrijdige dingen gezegd en de Geest zou de waarheid herroepen als de pauselijke regels waar zouden zijn.

Argument vier, vijf en zes hebben een directe relatie met de concilies. De vierde luidt: de inzettingen zijn niet in naam van mensen, maar in naam van de hoogheilige kerk tijdens de concilies opgesteld. Het vijfde argument stelt: de inzettingen zijn gemaakt tijdens concilies waarop de belofte uit Mattheüs 18:20 van toepassing is: «waar twee of drie in Mijn naam vergaderd zijn, daar ben Ik in hun midden».²²³ Het zesde argument beweert dat het vers «Veel heb Ik jullie te zeggen, maar dat kunnen jullie nu niet dragen. Als de Geest der waarheid komt, zal Hij jullie in alle waarheid leiden»²²⁴ (Johannes 16:12-13) van toepassing is op de concilies. Op het vierde argument antwoordt Bullinger dat de kerk een gemeenschap der heiligen is die de stem van de Goede Herder gehoorzamen en niet die van vreemden. Zij die niet uit God zijn, horen Zijn stem niet en dringen de mensen regels op die niet van God zijn. Het is daarom volgens hem ongegrond dat de katholieken hun regels in naam van de kerk aanbieden. Tegen het vijfde brengt hij in dat de toevoeging «in Mijn naam» niet overbodig is. Alleen diegenen vergaderen in de naam van Christus, die Zijn woord bewaren. Zij die het evangelie en Christus verachten en eigen wetten maken, komen in hun eigen naam samen. Dat de concilies geleid zijn door de Heilige Geest, wil Bullinger niet ontkennen. Zij werden geleid door de Heilige Schrift die door de Heilige Geest geïnspireerd is. Zonder de Schrift zijn zij echter door de geest der dwaling geleid, want alleen God is waarachtig en alle mensen zijn leugenachtig. Naar aanleiding van het zesde argument merkt Bullinger op dat Johannes 16:12-13 niets met concilies en kerkvaders te maken heeft. De belofte van de komst van de Geest der waarheid is al vervuld en de hele waarheid is al bekend gemaakt (Handelingen 2:32). Voor de concilies en de kerkvaders blijft er dus niets meer te openbaren over. Daarnaast werd volgens hem aan de leerlingen niet beloofd dat de Geest hen het recht zou geven nieuwe geboden te maken, maar Hij zal bekend maken wat de Heere reeds gezegd had. Toch verwerpt Bullinger de concilies van oude tijden en die van de middeleeuwen (*mediae aetatis*) niet wanneer zij iets overeenkomstig de Schrift besloten hebben. Die concilies verwerpt hij echter, die niet met de Schrift overeenstemmen of zich niet op de Schrift beriepen.

In het zevende argument stellen de katholieken: er is geschreven: «Wie de kerk niet hoort, zij u als de heidenen en de tollenaar»²²⁵ (Mattheüs 18:17). Bullinger is van dit Schriftberoep echter niet onder de indruk en zegt dat hier gesproken wordt over de gemeente die Christus tot haar Hoofd heeft en die Zijn woord bewaart en de zondaren tot boetvaardigheid vermaant.

Het achtste tot het tiende argument gaan over de kracht van de gewoonte. Argumenten die volgens Bullinger op eenvoudige mensen helaas veel indruk maken. Hij noemt het echter

²²² Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 52v: «Ero uobiscum usque ad consummationem saeculi». Bullinger, *Schriften*, 2, 131.

²²³ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 51v: «Vbi duo uel tres congregati sunt in nomine meo, ibi sum in medio illorum». Bullinger, *Schriften*, 2, 129.

²²⁴ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 51v: «Multa habeo uobis dicere, quae modo non potestis portare. Cum autem uenerit spiritus ueritatis, ducet uos in omnem ueritatem». Bullinger, *Schriften*, 2, 129.

²²⁵ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 51r: «Qui ecclesiam non audierit sit tibi tanquam Ethnicus & publicanus». Bullinger, *Schriften*, 2, 129.

drogredenen. De argumenten luiden als volgt: de gebruiken zijn onafgebroken in gebruik geweest in de kerk, het is onwaarschijnlijk dat zoveel eeuwen lang zoveel generaties gedwaald zouden hebben, het is onwaarschijnlijk dat zulke geleerde mannen en heiligen zouden dwalen. Bullinger antwoordt op het achtste argument dat Augustinus ook gesproken heeft over de kracht der gewoonte, maar hij heeft er aan toegevoegd «als de waarheid door de gewoonte gesteund wordt».²²⁶ Als de gewoonte dus niet gesteund wordt door de waarheid is zij nutteloos, aldus Bullinger. Daarnaast heeft God in de wet verboden om de gewoontes van de heidense volken na te volgen. En ten slotte is het volgens Bullinger niet waar dat de katholieke regels onafgebroken in gebruik zijn geweest. Wie ze kent, weet dat ze van recente datum zijn. Tegenover het negende argument stelt hij dat het niet onmogelijk is dat de kerk zo lang zou dwalen, want ook het volk Israël dwaalde lang en ernstig en toch bleef het Gods kerk. De tegenstanders werpen hier tegen in: als onze voorvaders die ons deze wetten overgeleverd hebben, niet verloren zijn gegaan, dan volgt daaruit dat deze regels niet veroordeeld moeten worden. Bullinger wil geen oordeel uitspreken over het persoonlijke lot van de voorvaders, maar als zij zalig zijn geworden, zegt hij, zijn zij dat geworden vanwege de barmhartigheid van God en niet vanwege deze regels. Op het tiende argument antwoordt Bullinger dat als geleerdheid en zuiverheid van mensen al enige betekenis zouden hebben en het geloof en de godsvrucht zouden kunnen versterken, wie op aarde waren er dan geleerder en zuiverder dan de profeten en apostelen? Zij zijn echter tevreden geweest met de Heilige Schrift en hebben geen nieuwe leerstukken bedacht.²²⁷

Wat keer op keer in Bullingers weerlegging terugkomt is zijn nadruk op de strikte binding tussen Heilige Geest en het woord van God. Het is in Bullingers denken niet mogelijk dat de Heilige Geest los van het woord van God Zijn werk zal doen. Op dit punt raken we een van de kernpunten van het conflict van Bullinger met zijn tegenstanders. Door middel van deze strikte binding tussen woord en Geest kan Bullinger namelijk alle argumenten van zijn tegenstanders die gebaseerd zijn op de autoriteit en waardigheid van de kerk als ongeldig van de hand wijzen. Hierop gebaseerd is ook zijn overtuiging dat de kerk geheel gefundeerd is op het woord van God en geen bepaalde zelfstandigheid heeft. Vooral in de polemieken met Cochlaeus komen deze punten duidelijk naar voren.

²²⁶ Augustinus, *De baptismo contra Donatistas*, IV.v.7.

²²⁷ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 51r-56v. Bullinger, *Schriften*, 2, 128-139.

6. Cochlaeus over de *autoritas* en *perfectio* van de Schrift

Cochlaeus uit in zijn traktaat kritiek op Bullingers uiteenzetting over de autoriteit (6.2) en volkomenheid (6.3) van de Schrift. Deze beide punten zullen in dit hoofdstuk besproken worden. Andere thema's die hij ook aanroert maar die wij onbesproken zullen laten zijn de sacramenten en de scala aan katholieke gebruiken.

6.1 Cochlaeus' methodiek

H. Jedin heeft Cochlaeus eens gekarakteriseerd als iemand wiens scholastiek-theologische vorming gering was, maar die door zijn humanistische belezenheid op vele ouden teksten gebracht werd, die hij voor de weerlegging van zijn tegenstanders nodig had.²²⁸ In deze karakterisering schuilt veel waarheid. *De canonicae scripturae* is ook inderdaad geen typisch scholastiek geschrift wat uitblinkt in distincties en waarin gebruik wordt gemaakt van redeneertechnieken. Wel blijkt er Cochlaeus' belezenheid uit en zijn humanistische interesse. Zijn humanistische oriëntatie blijkt onder andere wanneer hij het probleem van pseudo-epigrafie ter sprake brengt, de tekstkritiek in de discussie betreft en uit zijn evaluatie van de evangelische Bijbelvertalingen. Uit de vele verwijzingen naar geschriften van anderen, zowel contemporaine als klassieke auteurs, blijkt ook dat hij goed op de hoogte is van de stand van zaken in de theologie en de traditie bestudeerd heeft.

Karakteristiek voor *De canonicae scripturae* is de wij-vorm waarin Cochlaeus spreekt. En dat hij dat niet doet uit een soort nederigheid, maar met een vooropgezet doel, blijkt wanneer hij nadrukkelijk de verscheidenheid bij de evangelischen benoemt. De katholieken vormen tegenover die verscheidenheid en wanorde een eenheid. Vandaar ook het «wij katholieken».

Op sommige onderdelen is merkbaar dat *De canonicae scripturae* geschreven is onder tijdsdruk, sommige kritiekpunten van Cochlaeus op Bullinger vloeien voort uit een onzorgvuldige lezing van Bullingers werk. We zullen straks bij de bespreking van Cochlaeus' kritiek daar ook op wijzen. Aan de andere kant, als men nagaat dat *De canonicae scripturae* in een vrij korte periode geschreven moet zijn, dan nog zijn de meeste argumenten adequaat geformuleerd. Het oordeel van Wright dat «The tone of Cochlaeus's treatise varies between the polemical, the chagrined and the disappointed»²²⁹ doet hier op zijn minst te weinig recht aan.

Een strategie die Cochlaeus in zijn geschrift geregeld gebruikt, is het betrekken van anderen in de discussie. Zo gebruikt hij Luther om te laten zien dat zowel Bullinger als Cochlaeus het samen eens zijn tegen Luther of hij zegt dat hij het met Luther eens is tegen Bullinger. Op deze manier probeert hij het Bullinger theologisch maar ook kerkpolitiek lastig te maken. Gezien de gecompliceerde relatie die er bestond tussen Bullinger en Luther mag men er ook wel vanuit gaan dat deze polemieken ook daadwerkelijk spanningen heeft opgeleverd.²³⁰

6.2 *Autoritas scripturae*

6.2.1 Overgeleverde en geschreven woord van God

Bij de bespreking van de kritiek van Cochlaeus op *De scripturae sanctae autoritate*, volgen wij

²²⁸ H. Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient. Der Kampf um das Konzil*, Freiburg 1951, Band 1, 318.

²²⁹ Wright, «Heinrich Bullinger and the Early Church Fathers», 363.

²³⁰ Vergelijk in dit verband ook het advies van Blarer aan Bullinger. Zie §3.3.

hier de hoofdstukindeling van Cochlaeus zelf. Het eerste hoofdstuk gaat over de distinctie tussen het overgeleverde en geschreven woord van God (zie 5.2.2). De kritiek van Cochlaeus laat zich over vier punten verdelen.

Als eerste merkt hij op dat de katholieken deze onderscheiding ook aanvaarden en dat Bullinger het verschilpunt tussen evangelischen en katholieken niet juist weergeeft. Het grote punt van verschil is volgens Cochlaeus de vraag of alles wat wij moeten geloven, in de Schrift uitgedrukt is. Cochlaeus' eigen positie is dat de apostelen veel overgeleverd hebben dat niet in de Schrift terecht is gekomen. Deze overleveringen zijn echter, evenals de Schrift, afkomstig van de Heilige Geest. De positie van Bullinger is volgens hem dat «alles geschreven is» (*omnia sunt scripta*) wat geloofd moet worden. Wanneer Cochlaeus van hieruit Bullingers distinctie bekijkt, merkt hij een tegenstrijdigheid op in zijn betoog. Hoe kan het dat hij enerzijds zegt dat alles geschreven is, en anderzijds zegt dat het woord van God is overgeleverd door de aartsvaders?²³¹

Cochlaeus heeft Bullinger echter op bepaalde punten niet goed geïnterpreteerd, waardoor hij sommige punten niet met elkaar kan combineren. Bullinger beweert niet dat alles wat geloofd moet worden in alle tijden geschreven is. Juist omdat hij er van uit gaat dat dat niet het geval is, spreekt hij over een overgeleverd woord van God. Ook al was het woord van God dan in de periode van de aartsvaders nog niet in geschreven vorm aanwezig, in mondelinge vorm was het er al wel. Doordat Cochlaeus het *sola scriptura* van de evangelischen heel absoluut interpreteert, ontgaan hem de nuances die Bullinger hierin juist wil aanbrengen. De distinctie tussen het overgeleverde en geschreven woord van God is door Bullinger bedoeld als een argument voor het *sola scriptura* en is er juist niet mee in strijd zoals Cochlaeus denkt.

Als tweede wijst Cochlaeus op de ongeschreven tradities. Bullinger wijst deze af, maar volgens Cochlaeus ten onrechte. De «levende traditie» die de apostelen hebben nagelaten, is niet minder van de Heilige Geest afkomstig, dan hun geschriften. Cochlaeus werpt hem als bewijs hiervoor een woord van Paulus voor de voeten: «Staat, broeders, en houd de tradities vast, welke wij geleerd hebben, hetzij door middel van mondelinge prediking, hetzij door onze brief» (2 Thessalonicenzen 2:15). In dit vers wordt gesproken over zowel ongeschreven apostolische tradities als ook over apostolische geschriften en beide moeten vastgehouden worden.²³² Dit punt keert telkens weer terug in de kritiek die Cochlaeus op Bullinger heeft. Terecht schrijft daarom Wright dat hierin «lay the deepest divide between Cochlaeus and Bullinger, for the Catholic demanded that the apostolic traditions not contained in Scripture be received as *verbum Dei*.»²³³

Als derde meent Cochlaeus een inconsequentie op te merken in Bullingers betoog. Hij heeft gelezen dat Bullinger zegt dat de aartsvaders die vóór de wet van Mozes leefden, tradities hadden. Waarom echter, zo vraagt Cochlaeus zich af, staat Bullinger niet op basis van dezelfde argumenten (*pari ratione*) toe dat er apostolische tradities zijn, die deels aan het geschreven evangelie voorafgingen en deels niet in het geschreven evangelie zijn opgenomen?²³⁴

Deels kan Bullinger met dit argument akkoord gaan. In *De scripturae sanctae autoritate* had hij ook gezegd dat aan de schriftelijke vastlegging van het evangelie, een periode van mondelinge prediking voorafging (zie 5.3.1). Toch volgt daar voor hem niet uit, zoals voor

²³¹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, A3r-v.

²³² Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, A3v: «State fratres, & tenete traditiones quas didicistis siue per sermonem, siue per epistolam nostram.»

²³³ Wright, «Heinrich Bullinger and the Early Church Fathers», 377.

²³⁴ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, A3v.

Cochlaeus, dat deze mondelinge tradities deels niet zijn opgenomen in het geschreven evangelie. Dat heeft te maken met zijn visie op de relatie tussen het overgeleverde en geschreven woord van God waarop Cochlaeus' vierde kritiekpunt betrekking heeft.

Van de vier punten, is deze het uitvoerigst. Cochlaeus begint met te zeggen dat er voorafgaand aan het geschreven evangelie, door de apostelen veel is overgeleverd. Tussen de hemelvaart van de Heere Jezus en het geschreven evangelie ligt een periode van tientallen jaren. Het evangelie van Johannes is pas zestig jaar na het lijden van de Heere geschreven. Cochlaeus wil hiermee duidelijk maken dat de apostelen in deze lange periode volop de tijd hebben gehad om allerlei tradities door te geven. Juist vanwege deze lange periode vindt Cochlaeus het onwaarschijnlijk dat het geschreven woord van God alles van het ongeschreven woord van God zou bevatten. Het is ongeloofwaardig om te zeggen dat wat de apostelen Petrus en Paulus in hun 36 jarige bediening onder Joden en heidenen hebben voorgeschreven, geheel beschreven zou zijn (*omnia esse scripta*). Cochlaeus wijst daarvoor op het relatief kleine corpus aan apostolische teksten die wij in het Nieuwe Testament bezitten.²³⁵

Vanuit systematisch oogpunt bevat dit vierde punt de beste kritiek. Het is waar, Cochlaeus' kritiek is vooral gericht op het kwantitatieve aspect, terwijl Bullinger spreekt over een inhoudelijke overeenkomst tussen het overgeleverde en geschreven woord (zie 5.3.1).²³⁶ Toch berust zijn kritiek niet op een misverstand. Ook al zegt Bullinger dat het overgeleverde en het geschreven woord van God inhoudelijk met elkaar overeenstemmen, dan nog blijft de vraag staan of alles wat de apostelen ooit bevolen hebben in het geschreven woord is opgenomen.

6.2.2 Autoriteit van het Oude Testament

Na het eerste hoofdstuk volgen er vier hoofdstukken die handelen over het thema autoriteit. Cochlaeus begint met een hoofdstuk over de autoriteit van het Oude Testament. Hij bespreekt daarin een aantal posities van Bullinger met betrekking tot het Oude Testament. De bedoeling van dit hoofdstuk, evenals van de andere drie, is geen theoretische uiteenzetting van de autoriteitsgedachte, maar zij is bedoeld om de kritiek te structureren. In dit hoofdstuk bespreekt hij drie thema's: de canonproblematiek, de waardering van het Oude Testament en de legitimiteit van het begrip «goedkeuring».

In zijn behandeling van de canonproblematiek had Bullinger gesteld dat het oordeel van de kerkvaders over de canonieke boeken niet door hen zelf bedacht was, maar uit de Schriften genomen was (zie 5.3.4). Cochlaeus vraagt naar aanleiding hiervan uit welke Schriften dit oordeel dan genomen is. Waar schrijft de Schrift namelijk voor dat er slechts 22 boeken canoniek zijn? Hij geeft daarbij een uitvoerige opsomming van de problemen die volgens hem aan deze visie kleven:

«Uit welke Schrift bewijst u dat het boek Ester liever dan de boeken Judith en Tobit, onder de canonieke boeken aanvaard wordt of aanvaard moet worden? Uit welke Schrift bewijst u mij dat Mozes die boeken heeft geschreven welke wij in het Grieks *Pentateuchon* noemen? Met welke gezaghebbende Schrift zult u bewijzen dat het boek Jozua of Richteren meer gezaghebbend (*autenticum*) is dan het boek Wijsheid? Of dat het boek Koningen meer canoniciteit heeft dan het boek

²³⁵ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, A3v.

²³⁶ Bullinger wijst zelf ook op de onmogelijkheid van een kwantitatieve overeenkomst tussen overgeleverd en geschreven woord van God, zie §5.3.3.

Makkabeeën? Of waarom het boek Kronieken (dat bij ons twee boeken is, bij de joden één boek) *hagiographus* en het boek dat Ecclesiasticus heet, *apocryphus* moet worden genoemd? Veel van dit soort dingen hebben wij niet uit de Schriften, maar als gevolg van de autoriteit van de kerk. Zoals blijkt uit Hieronymus' *Galeatum principium*²³⁷ waar hij de Hebreeuwse canon goedkeurt.»²³⁸

Cochlaeus' kritiek had een enigszins andere vorm gekregen, als hij Bullinger op dit punt beter bestudeerd zou hebben. Direct volgend op de passage die Cochlaeus van Bullinger aanhaalt, schrijft Bullinger namelijk dat de wet van Mozes als een toetssteen functioneert die bepaalt wat wel en niet canoniek is (zie 5.3.2,4). De vraag naar welke Schriften Bullinger hier bedoelt, had daarmee gelijk beantwoord kunnen worden. Het is echter niet zo dat Cochlaeus' kritiek slechts berust op een misverstand. Zijn kritiek illustreert helder de verschillende manier waarop deze twee theologen de canonproblematiek benaderen. Cochlaeus benadert het probleem op een formele wijze. Het is pas duidelijk of een boek tot de canon behoort, als door een autoriteit gezegd wordt dat het boek in de vorm zoals het voor ons ligt tot de canon behoort. Vanuit deze visie gezien is de kritiek van Cochlaeus op Bullinger goed te begrijpen. De Schriften kunnen de functie van deze autoriteit niet vervullen, veelmeer komt de kerk voor deze positie in aanmerking. Bullinger benadert het probleem op een materiële wijze. Er moet een autoriteit zijn die zegt wat het inhoudelijke richtsnoer is bij het beoordelen van welke boeken wel en niet canoniek zijn. De Schriften kunnen deze functie goed vervullen. Oudere geschriften vormen het richtsnoer bij de beoordeling van nieuwere geschriften.

In het bovenstaande citaat van Cochlaeus viel de naam Hieronymus al. Zoals al eerder op gewezen (zie 4.1), bestond het verschil van mening over de omvang van de canon voor een deel ook uit een verschillende oriëntatie op de kerkvaders. Volgens Cochlaeus heeft Hieronymus de joodse canon goedgekeurd en erkent hij in navolging van de Josephus slechts 22 canonieke boeken. Cochlaeus vindt het echter beter om niet de joodse canon vast te houden, maar de christelijke canon zoals die door Augustinus²³⁹ en het derde concilie van Carthago (397) is voorgestaan.²⁴⁰ Deze canon bevat niet 22 maar 44 canonieke boeken en al deze boeken worden volgens Cochlaeus in de katholieke kerk over de hele wereld gelezen. Welk recht heeft Bullinger om zich hier tegen te verzetten?²⁴¹

Het valt hier op hoe subtiel Cochlaeus het beroep op de canon van Hieronymus afwimpelt. Volgens zijn zeggen volgt Hieronymus de joden en Augustinus de christenen en daarmee is feitelijk het pleit al beslecht. Want in zo'n belangrijke zaak moet men toch zeker niet de vijanden van Christus volgen. Daarnaast wijst Cochlaeus op de algemene aanvaarding die de canon van Augustinus heeft ontvangen.

Bij wijze van aanhangsel voegt Cochlaeus nog een citaat van Augustinus²⁴² toe, waarin gezegd

²³⁷ Hieronymus, *Prologus Galeatus*.

²³⁸ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, A4v-B1r: «Aut qua ex scriptura probabis, librum Hester potius quam librum Iudith aut Tobiae, inter Canonicos libros receptum aut recipiendum esse? Qua item ex scriptura probabis mihi, Moysen, quique scripsisse libros, quos graece Pentateuchon uocamus? Cuius praeterea scripturae autoritate conuincas librum Iosue aut Iudicum autenticum potius esse quam librum sapientiae? Aut libros Regum potius quam libros Machabaeorum Canonicos haberi? Aut cur duo libri apud uos & unus apud Iudaeos Paralipomenom Agiographus: liber autem, qui Ecclesiasticus dicitur, Apocryphus dici debeat? Haec & id genus multa non ex scripturis, sed ex Ecclesiae autoritate habemus, si Hieronymi in Galeato principio sententiam sequamur, qui Hebraeorum Canonem approbat.»

²³⁹ Augustinus, *De doctrina christiana*, II.viii.

²⁴⁰ Cochlaeus verwijst naar canon 47 van dit concilie waarin een canonlijst is opgenomen.

²⁴¹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B1r-v.

²⁴² Augustinus, *De doctrina christiana*, II.viii.24-25.

wordt dat men wat de canonieke boeken betreft, de autoriteit van de meerderheid van de katholieke kerk moet volgen. De boeken die door alle kerken worden aanvaard, staan hoger in rang dan die door sommigen niet worden aanvaard. De canonieke boeken die door een meerderheid van de kerken of door kerken met veel autoriteit worden aanvaard, staan weer hoger dan de boeken die door de minderheid of door kerken van minder autoriteit worden aanvaard. Mocht het voorkomen dat sommige boeken door de meerderheid worden aanvaard en sommige door kerken met veel autoriteit, dan vindt Augustinus dat ze even grote autoriteit moeten hebben. Cochlaeus wil hiermee zeggen dat het bepalen van welke boeken er tot de canon behoren een taak is van de kerk en niet zoals bij de evangelischen een taak van de theoloog. De evangelischen meten zichzelf het recht aan om over boeken te oordelen die eeuwen door de kerk van Christus als canoniek zijn aanvaard.²⁴³ De evangelischen zijn in de ogen van Cochlaeus dan ook ketters en hij verwijst naar een passage van Tertullianus²⁴⁴ die zegt dat katholieke christenen in geen geval met ketters moeten disputeren over de Schrift.²⁴⁵ Het tweede punt dat Cochlaeus ter sprake brengt is de waardering van het Oude Testament. In een preek van Luther over Mozes en de wet²⁴⁶ heeft hij daarover een aantal schokkende beweringen gevonden die hij uitvoerig citeert. De *Schwärmer*, zo zegt Luther in dat citaat, preken de wet en om hun de mond te stoppen moeten wij zeggen: «Mozes heeft geen betrekking op ons. Ik aanvaard Mozes niet, want als ik hem in één gebod aanvaardde, behoorde ik geheel Mozes te aanvaarden.»²⁴⁷ Luther verzet zich vervolgens tegen het argument van de *Schwärmer* dat ook de wet van Mozes het woord van God is. Luther bevestigt dit, maar volgens hem gaat het er om dat wij weten tot wie het woord van God gesproken is. De decaloog in Exodus 20 begint met de woorden: «Ik ben de Heere uw God, die u uit Egypte, uit het huis van de slavernij, heb verlost.»²⁴⁸ Hieruit blijkt volgens Luther duidelijk dat de wet geen betrekking heeft op ons, want alleen de joden zijn uit Egypte verlost. Ook kan uit het sabbatsgebod afgeleid worden dat de wet geen betrekking heeft op heidenen en christenen. Alleen aan de joden is de sabbat bevolen.²⁴⁹ Wright heeft Cochlaeus' strategie kort samengevat met de woorden: «Luther saying outrageous things about parts of Scripture with which Bullinger could never have agreed».²⁵⁰ Het feit dat Cochlaeus Bullinger zulke uitspraken voor de voeten kon werpen, wijst er op dat Bullinger een moeilijke taak op zich had genomen met het uiteenzetten van de evangelische Schriftleer. Niet alleen theologische bekwaamheid, maar ook kerkpolitieke voorzichtigheid waren daarbij nodig. De antinomianen gaan in hun beweringen over de wet volgens Cochlaeus nog veel verder dan Luther. Zij beweren dat de wet niet het woord van God is, dat de decaloog eerder in de rechtzaal dan in de kerk thuishoort, dat iedereen die het met Mozes houdt, naar de duivel

²⁴³ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B1v.

²⁴⁴ Tertullianus, *De praescriptionibus haereticorum*, XV, XVII.

²⁴⁵ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B1v-B2r.

²⁴⁶ De vindplaats van deze woorden kon niet gelokaliseerd worden. Cochlaeus schrijft dat hij hier citeert uit een preek over Mozes en de wet («sermone quodam de Mose & lege») die na de boerenopstand gepubliceerd is («quem post seditiosorum agriculturalum cladem euulgavit»). Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B2r. Bullinger kende deze passage uit Luther naar eigen zeggen niet: «De Mose quid scripserit Lutherus nescio.» Bullinger, *Ad Ioannis Cochleii*, 7r.

²⁴⁷ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B2r: «Moses nihil ad nos pertinet, Ego Mosen non accipio. Nam si acciperem eum in uno mandato, oporteret me totum Mosen accipere.»

²⁴⁸ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B2v: «Ego sum dominus deus tuus, qui te ex Aegypto de domo seruitutis eduxi»

²⁴⁹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B2r-v.

²⁵⁰ Wright, «Heinrich Bullinger and the Early Church Fathers», 363.

behoort te gaan en dat Mozes opgeruimd moet worden: «Op de brandstapel met Mozes!»²⁵¹ Het doel wat Cochlaeus heeft met de uiteenzetting van deze twee posities, wordt al snel duidelijk. Hij probeert Bullinger ervan te overtuigen dat hij tegen de verkeerde vijand strijdt. Bij de katholieken worden dergelijke ketterse opvattingen namelijk niet gevonden. Het Oude Testament wordt door hen gelezen, bepreekt en gezongen en in hun geschriften citeren de katholieken deze boeken als gezaghebbend (*autenticos*). Ten onrechte schuift Bullinger in zijn ogen de katholieken in de schoenen dat zij de autoriteit van de heilige Schrift en van Christus afbreken. Cochlaeus kan zich geheel vinden in wat Bullinger uit Augustinus over de Schrift aanhaalt en wat hij zelf zegt over de autoriteit van Christus. Ook plaatsen zij het oordeel van de kerk over de Schrift niet te veel op de voorgrond, zoals Bullinger meent. Bullinger zou er in de ogen van Cochlaeus beter aan doen om de «nieuwe ketterijen» van Luther en de antinomianen te bestrijden.²⁵²

Als derde gaat Cochlaeus in op de betekenis van het begrip «goedkeuring». Bullinger had voor het geloof in de autoriteit van de Schrift een uitzondering gemaakt op de algemene regel dat aan het geloof de goedkeuring voorafgaat. Hij had dit gedaan omdat het begrip goedkeuring de connotatie had van «oordelen» wat hij wilde vermijden (zie 5.3.2). Cochlaeus heeft minder moeite met de connotatie van oordelen en probeert aan te tonen dat er terecht gesproken mag worden van een goedkeuring van het woord van God. Hij kan niet akkoord gaan met Bullingers bewering dat Christus geen enkele goedkeuring van mensen kan aannemen. Want Christus wil dat wij mensen in Hem geloven, dat wil zeggen dat wij geloof hebben. Wie is het echter die gelooft dan diegene die goedkeurt? De reden dat de Manicheeërs het Oude Testament niet geloven en dat de joden en de Turken en Saracenen niet geloven, is omdat zij niet goedkeuren wat geloofd moet worden.²⁵³ Cochlaeus benadert het begrip goedkeuring hier als de cognitieve component van het geloof, vergelijkbaar met de *assensus* in de latere gereformeerde theologie.

6.2.3 Autoriteit van het Nieuwe Testament

In het hoofdstuk over de autoriteit van het Nieuwe Testament stelt Cochlaeus de autoriteit van de kerk in relatie tot die van het Nieuwe Testament aan de orde. Daarnaast vergelijkt hij de positie van Luther en Otto Brunfels met de katholieke positie.

Cochlaeus begint met eerst iets recht te zetten. De katholieken beweren helemaal niet dat de kerk groter is dan het evangelie of dan welk canoniek boek dan ook. De katholieken stemmen hierin juist met Bullinger overeen en leren dat de heilige Schrift haar autoriteit, zekerheid en onfeilbare waarheid van de Heilige Geest heeft. En het is ook vanwege deze Geest der waarheid dat de kerk een fundament en pilaar der waarheid wordt genoemd (1 Timotheüs 3:15).²⁵⁴

Cochlaeus verzet zich hier tegen de gedachte als zouden de katholieken beweren dat het oordeel van de kerk nodig is om aan de Schrift op zichzelf genomen autoriteit te verlenen.

²⁵¹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B2v-B3r: «Aut in Suermeros nouos, quos Lutherus Antinomos uocat. Ipsorum enim non notrae sunt propositiones istae. Lex non est digna ut uocem uerbum Dei. Item. Decalogus pertiet ad praetorium, non ad Ecclesiae cathedram. Item. Omnes qui cum Moyse agunt, ad diabolium abire oportet. Item. Ad furcas cum Moyse.»

²⁵² Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B2v-B3r.

²⁵³ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B3r-v.

²⁵⁴ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B3v.

Bullinger had zijn tegenstanders in *De scripturae sanctae autoritate* op deze manier geïnterpreteerd. De vraag hoe terecht deze interpretatie is, kan binnen het bestek van deze scriptie niet beantwoord worden. Duidelijk is dat Cochlaeus deze interpretatie afwijst als onjuist. We zullen straks zien dat zijn eigen positie dicht bij die van Bullinger ligt.

Interessant is Cochlaeus' uitleg van 1 Timotheüs 3:15. Bullinger had in *De scripturae sanctae autoritate* ook enkele regels besteedt aan dit vers. Volgens hem werd de kerk fundament en pilaar der waarheid genoemd, omdat ze gefundeerd is op de waarheid van het evangelie en geregeerd wordt door de inwonende Heilige Geest.²⁵⁵ Op het eerste gezicht lijken Bullinger en Cochlaeus op dit punt met elkaar overeen te stemmen, maar toch is er een belangrijk verschil. Cochlaeus verwijst alleen naar de Heilige Geest, maar Bullinger wijst naar het evangelie en de Heilige Geest. De relatie tussen woord van God en Heilige Geest is bij Bullinger strikter dan bij Cochlaeus. Daardoor heeft de kerk bij Cochlaeus ten opzichte van het woord van God een zekere mate van zelfstandigheid die zij bij Bullinger niet heeft.

Volgens Cochlaeus leggen de katholieken de spreuk van Augustinus niet zo uit dat de autoriteit van de kerk groter is dan die van het evangelie. Zij stemmen volgens hem juist in met de positie van Bullinger: het evangelie heeft haar autoriteit van de kerk, niet als van een auteur of rechter maar veelmeer als van een getuige en aanbeveler (*non velut ab autore aut iudice sed veluti a teste & commendante*). Opnieuw stelt Cochlaeus in dit verband het begrip *approbare* aan de orde. Volgens hem bestaat er geen verschil tussen *testificare*, *commendare* en *approbare*. «Ten onrechte berispt u ons daarom vanwege het woord *approbatio*, terwijl u de woorden *testimonium* en *commendatio* wel toestaat.»²⁵⁶ Dat de goedkeuring van de kerk nodig is, illustreert Cochlaeus aan de hand van de vier canonieke evangeliën. Wanneer de kerk niet deze vier zou hebben goedgekeurd en aanvaard, zouden we niet geweten hebben dat deze vier canoniek waren. Wij zouden, aldus Cochlaeus, veel eerder de evangeliën van Petrus, Thomas en Bartholomeüs aanvaard hebben omdat zij Christus in het vlees gezien en gehoord hebben. De kerk echter overtuigt ons door haar getuigenis dat deze evangeliën niet waarlijk door de apostelen zijn geschreven, maar dat de inscriptie van hun namen door een of andere leugenaar is aangebracht. Daarom behoort volgens Cochlaeus de eer van de goedkeuring (*approbationis honorem*) tot de autoriteit van de kerk. Met een beroep op de Heilige Geest benadrukt hij vervolgens de zekerheid van dit oordeel van de kerk. Tot geen mens is immers datgene gezegd wat tot de kerk is gezegd, namelijk dat de Heilige Geest zal blijven tot in eeuwigheid. Alle mensen zijn leugenaars, maar de kerk is als bruid van Christus pilaar en fundament der waarheid.²⁵⁷

We zien dus dat Cochlaeus en Bullinger het op een tamelijk fundamenteel punt met elkaar eens zijn: de manier waarop de kerk aan het evangelie autoriteit geeft. Tegelijk staan ze op andere punten lijnrecht tegenover elkaar. Door de minder strikte binding tussen woord van God en Heilige Geest, kent Cochlaeus aan de kerk een bepaalde mate van zelfstandigheid toe, die voor Bullinger onaanvaardbaar is. Dit verschil speelt ook mee in de beoordeling van het begrip «goedkeuring». Voor Bullinger impliceert dit begrip dat er sprake is van een zekere zelfstandigheid ten opzichte van de Schrift en dat wil hij voorkomen. Voor Cochlaeus is dit juist de reden om het begrip te gebruiken.

²⁵⁵ Bullinger, *De scripturae sanctae autoritate*, 17r. Bullinger, *Schriften*, 2, 54.

²⁵⁶ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B4r: «Iniuste igitur repraehendis nos propter approbationem, qui testimonium concedis & commendationem.»

²⁵⁷ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B3v-B4r.

Het uiteindelijke resultaat dat Cochlaeus bereikt met zijn uiteenzetting van de katholieke positie, is dat hij in zijn ogen nauwelijks met Bullinger van mening verschilt op dit punt. Hij is daarom van mening dat Bullinger de verkeerde vijand bestrijdt:

«U hebt daarom geen zaak tegen ons katholieken, o Bullinger, maar veel meer tegen Luther en andere nieuwe sekten hetzij auteurs hetzij bestrijders, tegen hen moet je op rechte wijze de evangelische waarheid voortbrengen als ook de autoriteit van de de geschriften van het Nieuwe Testament.»²⁵⁸

In tegenstelling tot mannen als Luther en andere nieuwlichters, hebben de katholieken volgens Cochlaeus juist veel respect voor de autoriteit van het Nieuwe Testament en aanvaarden zij haar boeken als canonic en sacrosanct.²⁵⁹

Om Bullinger er van te overtuigen dat Luther dingen leert die ingaan tegen wat Bullinger zegt, heeft Cochlaeus uit de *praefatio* (propositie 1-7) en een aantal prologen (propositie 8-12) van Luthers Bijbelvertaling, twaalf proposities afgeleid die in samenvatting als volgt luiden:

1. De opvatting dat er evenveel evangeliën als evangelisten zijn moet verworpen worden.
2. De overtuiging dat het Nieuwe Testament verdeeld kan worden in wetten, geschiedenissen, profeten en wijsheid, moet afwezen worden.
3. Van Christus mag men geen Mozes maken, evenals men van het evangelie geen wet maken mag.
4. Het evangelie sluit al onze werken uit als iets wat ons zou kunnen rechtvaardigen. Het veroordeelt veel meer de menselijk vermogens. Alleen het geloof in Christus is vereist.
5. Het evangelie is niet een boek dat men kan lezen, maar slechts een prediking van de verdiensten van Christus, waarin alle gelovigen delen.
6. Van hieruit kan men duidelijk oordelen over alle boeken van het Nieuwe Testament en op juiste wijze vaststellen welke de meest voortreffelijke zijn.
7. De brieven van Paulus en Petrus met de drie evangelisten Mattheüs, Markus en Lukas, moeten voorop gesteld worden, maar het evangelie van Johannes moet de eerst plaats hebben.
8. Hebreeën heeft een moeilijkheid in de hoofdstukken zes en tien, want daar wordt eenvoudig de boetvaardigheid over de zonden na de doop ontkend en in het twaalfde hoofdstuk wordt gezegd dat Ezaü de boetvaardigheid zocht maar haar toch niet vond. Dat is tegen alle evangeliën en tegen alle brieven van Paulus.
9. De brief aan de Hebreeën is noch van Paulus noch van een andere apostel.
10. De brief van Jakobus is niet van de apostel, omdat het lijnrecht ingaat tegen Paulus en de rest van de Schrift doordat het de rechtvaardiging door de werken voorstaat.
11. Er is veel in de Apocalyps dat ontbreekt, daarom is het geen apostolisch of profetisch geschrift.
12. Zij noemt degenen die doen wat in haar geschreven staat heiligen. Omdat toch niemand haar begrijpt, moeten we haar bewaren alsof we haar niet hebben.²⁶⁰

Volgens Cochlaeus gedraagt Luther zich hier als een rechter en oordeler over de geschriften van het Nieuwe Testament. Wie deze proposities leest, zal Cochlaeus gelijk moeten geven dat Luther op een andere manier omgaat met de autoriteit van het Nieuwe Testament dan

²⁵⁸ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B4r: «Non habes igitur, o Bullinger contra nos Catholicos, sed magis contra Lutherum & alios nouarum sectarum siue autores siue oppugnatores, iustas asserendae euangelicae ueritatis, atque autoritatis scripturarum noui Testamenti causas.»

²⁵⁹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B4v.

²⁶⁰ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, B4v-C1r.

Bullinger. Voor Bullinger zijn de eerste vijf Bijbelboeken de toetssteen voor het vaststellen van de canon. Voor Luther is dat het evangelie van Christus. Volgens W.J. Kooiman kunnen we bij Luther zelfs spreken van theologische Schriftkritiek. Vanuit de centrale boodschap van de Schrift, mogen haar afzonderlijke delen bekritiseerd worden.²⁶¹

Naast Luther vraagt Cochlaeus ook aandacht voor de lutheraan Otto Brunfels. Hoewel Brunfels vooral bekend is geworden als de vader van de moderne botanica, heeft hij ook verschillende theologische geschriften op zijn naam staan. Van 1532 tot aan zijn dood twee jaar later, was hij stadsarts van Bern.²⁶² Dit is waarschijnlijk ook de reden dat Cochlaeus denkt dat Bullinger hem wel zal kennen. In zijn *Problemata* (1524) schrijft Brunfels volgens Cochlaeus dat alleen het Oude Testament onder de Heilige Schriften gerekend moet worden en dat het evangelie daar niet toe behoort. Hij houdt het evangelie slechts voor een kabbalistisch verhaal. Ook beweert hij dat de apostelen tegenstrijdige dingen geschreven hebben.²⁶³

Het is moeilijk om uit de korte alinea van Cochlaeus' tekst op te maken wat Brunfels nu precies voorstaat. Wat te denken van de evangeliën als een kabbalistisch verhaal? H. Grimm merkt op dat Brunfels zijn tijd vooruit was doordat hij bepaalde historisch-kritische opvattingen over de Bijbel huldigde.²⁶⁴ Een figuur als Brunfels wijst er in ieder geval op dat het evangelische kamp behoorlijk verschillende opvattingen bevatte die theologen als Bullinger waarschijnlijk niet welgevallig zijn geweest.

6.2.4 Autoriteit van de kerk circa de Schrift

In de vorige twee hoofdstukken heeft Cochlaeus de autoriteit van de Schrift besproken, nu bespreekt hij de autoriteit van de kerk. Sommige dingen worden daarbij door hem herhaald, maar die worden nu in het perspectief van de autoriteit van de kerk geplaatst. De titel geeft aan dat het onderwerp de autoriteit van de kerk *circa* de Schriften is. Onder *circa Scripturas* hebben we hier te verstaan: rondom de Schriften.²⁶⁵

Het eerste wat Cochlaeus aan de orde stelt, is een inconsequentie in het betoog van Bullinger. Cochlaeus citeert Bullinger die naar aanleiding van Johannes 5:34 zegt dat Christus geen getuigenis van mensen kan aannemen en dat de kerk een verzameling van mensen is en dat Christus daarom van de kerk geen getuigenis kan aannemen. Een aantal woorden verder zegt hij, aldus Cochlaeus, toch dat het juist is om te zeggen dat het evangelie van de kerk haar autoriteit heeft, namelijk als van een getuige en aanbeveler. Cochlaeus vraagt zich hierop af,

²⁶¹ W.J. Kooiman, *Luther en de Bijbel*, Baarn 1977, 170.

²⁶² H. Grimm, «Brunfels, Otto», in: *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1955, Band 2, 677-678.

²⁶³ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, C1r: «De quibus audatius adhuc magisque impie iudicavit post eum Otto Brunfelsius (quem tibi notissimum fuisse arbitror) in quodam problemate. Is enim nullam uult scripturam dici sanctam praeterque uetus Testamentum. Ideo non censet inter sanctas scripturas Ueuangelium, sed habet illud pro mera relatione Cabalistica, qua inuicem alius erudit alium. Atque huc omnia tendere affirmat, ut Apostolos homines fuisse credamus & labi potuisse, atque etiam pugnancia scripsisse. Quod sane in plerisque adeo euidentis esse dicit, ut componi neque possit neque uelit, quicquod tandem moliat Augustinus.» Verder komt Cochlaeus nog terug op Brunfels in *De canonicae Scripturae*, C4v: «Quum igitur haec non te lateant, o Bullinger, nec ignores, q absurde & impie Otto Brunfelsius scripserit, Euangelium non recensendum esse inter sanctas scripturas, sed esse meram quandam relationem Cabalisticam, et Apostolos, ut homines saepe pugnancia scripsisse, quae frustra concordare conatus fuerit S. Augustinus.»

²⁶⁴ Grimm, «Brunfels, Otto», 678.

²⁶⁵ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, C3r: «Non igitur contemnenda aut reiicienda est Ecclesiae autoritas circa scripturas, sed magni facienda prorsus, et uelut sacra ancora (quod dici solet) habenda, ad quam necessario confugimus, uelut ad columnam & firmamentum ueritatis, ubicunque de scripturarum uel approbatione & receptione uel recta expositione & intelligentia oritur quaestio.»

hoe Bullingers argument op deze manier kan blijven staan.²⁶⁶

Op Cochlaeus' interpretatie van Bullinger moet echter wat afgedongen worden. Bullinger had naar aanleiding van Johannes 5:34 alleen maar gezegd dat het goddelijke getuigenis al het menselijke getuigenis overstijgt en dat het menselijke getuigenis er alleen maar ons voor het behoud van de mensen. Zo stellig als Cochlaeus dat opvat, als zou Christus geen enkele getuigenis kunnen aannemen, is niet juist. Hierdoor wordt ook gelijk de door Cochlaeus' vermoede inconsequentie opgelost.

Vervolgens begint Cochlaeus met de uitleg van Johannes 5:34. Met citaten van Chrysostomus²⁶⁷ en Augustinus²⁶⁸ wijst hij Bullinger er eerst op dat de tekst van de Bijbel niet op de klank af geïnterpreteerd moet worden, maar dat men zorgvuldig de tijden, plaatsen en andere dergelijke dingen moet overwegen.²⁶⁹

Voorname­lijk aan de hand van het Johannescommentaar van de middeleeuwse abt Rupert von Deutz, legt hij de tekst uit. Rupert wijst er op dat er gesproken wordt in de tekst over «door mensen» (*ab hominibus*) en niet over «van mensen» (*hominis*) of «door middel van mensen» (*per homines*). Een goed getuigenis dat door een mens gegeven wordt, komt niet van de mens (*ab ipsis hominibus*) maar van God (*a Deo*). Het getuigenis wordt wel door middel van mensen gegeven, maar het is Gods getuigenis. Een getuigenis dat door een mens (*ab hominibus*) of overeenkomstig een mens (*secundum homines*) wordt gegeven, dat is volgens Rupert niets anders dan lof die niet uit God is. Cochlaeus stelt daarna dat Christus het getuigenis van Johannes zeker niet heeft afgewezen en hij verwijst daarvoor naar Johannes 1:7 en Lukas 24:44. Verder vraagt hij Bullingers aandacht voor het woord «martelaar» dat afkomstig is van het Griekse woord voor getuigenis. De kerk legt, aldus Cochlaeus, getuigenis af van Christus in haar liederen en hymnen en dat getuigenis is niet afkomstig van mensen, maar is van de Heilige Geest. Hij beroept zich hiervoor op Mattheüs 10:20 en Johannes 14:26 en Lukas 21:15.²⁷⁰

Het eerste gedeelte van zijn betoog in dit hoofdstuk sluit Cochlaeus nu af met de conclusie dat Bullinger dus helemaal geen reden heeft om de autoriteit van de kerk rondom (*circa*) de Schriften te verwerpen. De autoriteit van de kerk is als een heilig anker en als een pilaar en fundament van de waarheid.²⁷¹

In het tweede gedeelte werkt Cochlaeus uit wat de autoriteit van de kerk rondom de Schriften nu precies inhoudt. Hij legt Bullinger allerlei soorten Bijbelwetenschappelijke problemen voor en hij vraagt of hij die kan oplossen met behulp van de Schrift. De kwesties die Cochlaeus hierbij noemt, zijn onder te verdelen in drie groepen:

1. De eerste groep betreft het probleem van pseudo-epigrafie. Cochlaeus vraagt hoe Bullinger kan bewijzen dat de Pentateuch ook echt door Mozes en de Evangelieën echt door Mattheüs, Markus, Lukas en Johannes, geschreven zijn. Stel dat iemand dat ontkent, welke redenen kan Bullinger dan voor het tegendeel aanvoeren?

2. De tweede groep gaat over Bijbelboeken waarvan de auteurs onbekend zijn.²⁷² Als

²⁶⁶ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, C1v.

²⁶⁷ Chrysostomus, *In Iohanneum*, homilia 39.

²⁶⁸ Augustinus, *In tractatu Ioanneum*, XVIII.i.

²⁶⁹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, C1v-C2r.

²⁷⁰ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, C2v-C3r.

²⁷¹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, C3r.

²⁷² Uit het betoog van Cochlaeus blijkt dat het onbekend zijn van de auteur van een boek nauw verband houdt met de vraag of een boek apocrief is of niet. Zo zegt hij bijvoorbeeld, *De canonicae scripturae*, C3r-v: «Si libros Iosue, Iudicum & Regum Apocryphus & incerti autoris esse diceret? Qua quaeso scriptura eos

bijvoorbeeld het boek Job uit de canon gestoten wordt omdat het door een heiden geschreven zou zijn, op welke manier zal Bullinger dan uit de Schriften bewijzen dat bijvoorbeeld Mozes het geschreven heeft of een andere jood ten tijde van het Oude Testament en dat het dus wel in de canon thuishoort?

3. De derde groep betreft de canonproblematiek. Hoe kan Bullinger uit de Schriften bewijzen dat alleen de vier evangeliën en juist die en niet anderen, tot de canon behoren? Er zijn namelijk ook evangeliën bekend van Petrus, Nicodemus, Bartholomeüs en Andreas.

Hoewel Cochlaeus hier vragen stelt, is duidelijk dat hij van mening is dat deze vragen op geen andere manier beantwoord kunnen worden dan door de autoriteit van de kerk.²⁷³

We merken in de problemen die Cochlaeus hier voorstelt, zijn ervaring als humanist met het omgaan met teksten. In hun studie naar de kerkvaders en de doctores van de kerk, hadden humanisten in de zestiende eeuw te maken met pseudo-epigrafie en onderzochten zij het auteurschap van een tekst. Wat Cochlaeus hier feitelijk doet, is Bullingers Schriftleer tegen het licht van de Bijbelwetenschappelijke resultaten houden en kijken of ze de toets van de kritiek doorstaan kan.

Ook ditmaal vergelijkt Cochlaeus dan de katholieken met Luther. De katholieken nemen vanwege de autoriteit van de kerk (*propter ecclesiae auctoritatem*) afstand van het onheus behandelen van de Schriften. Het is dus helemaal geen duivelse hoogmoed om te zeggen dat de Schrift de goedkeuring van de kerk nodig heeft (zie 3.3). Het is bittere noodzaak. De autoriteit van de kerk is bedoeld om de Schrift te beschermen. Met Luther is het heel anders gesteld, aldus Cochlaeus. Hij ontkent dat Mozes de Pentateuch geschreven heeft, schrijft de Apocalyps niet toe aan Johannes, evenals hij de brief van Jakobus niet aan de apostel Jakobus toeschrijft. Verder heeft Cochlaeus in een preek van Luther over de farizeeër en de tollenaar gelezen dat hij het evangelie van Lukas bekritiseert omdat het te veel de gerechtigheid van de werken zou voorstaan. Cochlaeus vindt dit vooral discutabel omdat Lukas in die plaatsen waar Luther moeite mee heeft, zijn opvatting over de rechtvaardiging weersprekt. Luthers kritiek komt over als een soort immunisatie strategie. Bullinger beschuldigt hij daarnaast van het aannemen van de persoon, want hem kunnen deze ideeën van Luther niet onbekend zijn en toch heeft hij zich met zijn geschrift tegen de katholieken en niet tegen Luther gericht.²⁷⁴

6.2.5 Autoriteit van de kerk *citra* de Schrift

In het vijfde hoofdstuk brengt Cochlaeus de autoriteit van de kerk *citra* de Schriften ter sprake. Het woord *citra* betekent in de context van dit hoofdstuk «los van».²⁷⁵ Het is moeilijk te bepalen waarin het thema van dit hoofdstuk verschilt van het vorige. Het meest waarschijnlijke is dat Cochlaeus met de autoriteit *circa* de Schriften doelt op de autoriteit van de kerk met betrekking tot de formele aspecten van de Schrift. Daaronder zijn dan te verstaan canonproblematiek en auteurschap. Met de autoriteit *citra* zou hij dan bedoelen de autoriteit van de kerk over materiële kwesties. Dat zijn kwesties die gaan over de inhoud van de Schrift. We zullen in deze paragraaf zien dat het daarbij zaken als tekstkritiek en vertaaltechniek

Canonicos & certi autoris esse probares? Si librum Iob ex Canone rejiceret, tanquam Apocrypum aut ab homine Gentili scriptum».

²⁷³ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, C3r-C4r.

²⁷⁴ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, C4r-v.

²⁷⁵ Vergelijk Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, E1v: «Quod si perstiteris in tua contra Ecclesiam Rom. & Catholicam sententia, ut citra aut extra scripturam, nihil uelis admittere, ...»

betreft. In zijn inleiding wijst Cochlaeus er op dat de bespreking van de autoriteit *citra* de Schriften gericht is tegen Bullingers uiteenzetting van de volkomenheid van de Schrift. Hieruit blijkt hoe nauw de thematiek van de autoriteit met die van de volkomenheid verbonden is.

Hoewel de katholieken de autoriteit van de Heilige Schrift erkennen en in haar geloven, houden zij volgens Cochlaeus ook vast aan de autoriteit van de kerk omdat zonder die autoriteit de autoriteit van de Schrift in veel gevallen in gevaar zal komen, zal wankelen en zal dreigen in te storten. Om dit aan te tonen noemt Cochlaeus vijf uitgewerkte voorbeelden (*exemplis*). Elk voorbeeld bestaat uit een algemene propositie gevolgd door een of twee illustraties (*verba gratia*).²⁷⁶

1. De tekst van de Hebreeuwse Bijbel is op sommige plaatsen anders dan die van de Septuaginta en de Vulgata. Als illustratie noemt Cochlaeus Genesis 8:7, waar gesproken wordt over de raaf die Noach uit de ark laat vliegen. Alle joden en met hen de contemporaine evangelische vertalers van de Bijbel zoals Luther, Konrad Pellikan en Sebastian Münster, vertalen in vers zeven «en hij keerde terug».²⁷⁷ De Septuaginta en alle katholieke doctores, Griekse en Latijnse, oude en nieuwe, lezen het tegenovergestelde: «en hij keerde niet terug totdat de wateren van boven de aarde opgedroogd waren».²⁷⁸ Aan wie moet men nu meer geloof hechten, zo vraagt Cochlaeus aan Bullinger. Hij verwacht dat Bullinger voor de eerste zal kiezen. In zijn ogen kiest hij daarmee voor de joden die vijanden van Christus zijn. De katholieken geloven volgens Cochlaeus echter unaniem de doctores van de kerk en de vertalers van de Septuaginta. Als extra argument voor deze keuze noemt hij nog het feit dat de lezing van de katholieken beter past in historische volgorde (*historiae series*) van het verhaal. Als de raaf namelijk was teruggekeerd, dan was het niet nodig geweest dat Noach na hem nog een duif had weggezonden.²⁷⁹

Een element wat opvalt in Cochlaeus' argumentatie is dat hij de Hebreeuwse Bijbel geheel associeert met de joden en aangezien zij vijanden van Christus zijn, kan en mag de kerk aan hun geschriften niet de hoogste autoriteit geven. Eerder kwamen we tegen dat Cochlaeus op een soortgelijke manier afstand neemt van de Hebreeuwse canon (6.2.2). In de voorbeelden die nog volgen, zullen we dit nog een paar keer meer zien. We kunnen hier spreken van een sterke vorm van anti-judaïsme. Belangrijk gegeven is hierbij wel dat er in deze anti-judaïstische visie een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen het Israël van het Oude Testament en het Jodendom sinds de komst van Jezus Christus. Op het laatste heeft het anti-judaïsme betrekking.²⁸⁰

2. De citaten in het Nieuwe Testament uit het Oude Testament verschillen van de Hebreeuwse tekst. Cochlaeus geeft daarbij twee illustraties. In Romeinen 3:10-18 citeert Paulus volgens hem uit Psalm 14, maar het citaat bevat veel elementen die niet in de Hebreeuwse tekst van Psalm 14 staan. In 2 Timotheüs 3:8 spreekt Paulus over Jamnes en Mambres (spelling van Cochlaeus) die Mozes weerstonden. Het is voor Cochlaeus echter ondenkbaar dat wij eerder de joodse Bijbels zouden volgen dan de apostel Paulus.

In de toelichting die hij daarna geeft op deze twee voorbeelden, zegt hij dat Hieronymus²⁸¹

²⁷⁶ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D1r-v.

²⁷⁷ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D1v: «q exiens reuertebatur».

²⁷⁸ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D1v: «q exiens non reuertebatur donec sicarentur aquae super terram.»

²⁷⁹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D1v.

²⁸⁰ Deze scheiding vindt men ook duidelijk bij Luther. H. Bornkamm, *Luther und das Alte Testament*, Tübingen 1948, 1-8.

²⁸¹ Cochlaeus verwijst hiervoor naar de proloog van de commentaar, daar is hier echter niets over te vinden.

geprobeerd heeft het eerste probleem op te lossen, maar later moest hij toch erkennen dat hij de kwestie niet naar tevredenheid had opgelost.

Bij het probleem van de herkomst van de namen Jannes en Jambres noemt hij een aantal oplossingen die door de kerkvaders worden aangedragen. Of Hieronymus er iets over geschreven heeft, is hem onbekend. Volgens Ambrosius²⁸² zijn de namen uit apocriefe geschriften genomen. Chrysostomus²⁸³ denkt dat ze of uit de traditie van de ouden stammen of door de Heilige Geest geopenbaard zijn. Theophylactus²⁸⁴ meent dat Paulus deze namen ongetwijfeld of van horen zeggen heeft (*ex auditu*) of door een openbaring van de Heilige Geest. Cochlaeus schrijft daarop de uitdagende woorden: «Wanneer u uit Eusebius hebt bewezen, Bullinger, dat Mozes van alle schrijvers de oudste is, welke schrijver zult u ons dan aanwijzen, waaruit Paulus deze namen heeft overgenomen, want jullie staan niet toe dat er tradities van de vaders zouden zijn».²⁸⁵ Cochlaeus bedoelt hiermee te zeggen dat het zeer waarschijnlijk is dat deze namen uit de traditie afkomstig zijn, maar omdat hij denkt dat Bullinger van geen enkele traditie wil weten, daagt hij hem uit om aan te wijzen welke auteur Paulus heeft gebruikt toen hij deze namen opschreef. We hebben echter al eerder gezien dat deze interpretatie van Bullinger onjuist is (zie 6.2.1).²⁸⁶

3. Er is volgens Cochlaeus een grote verschil in de spelling van de eigennamen tussen de Septuaginta en de Vulgata enerzijds en de Hebreeuwse Bijbel en de nieuwe vertalingen anderzijds. De katholieken gebruiken net zoals de apostelen de spelling van de Septuaginta en de Vulgata. Als illustratie noemt hij de namen: Eva, Noa, Cham, Iudas, Iesus, Iosue, Samson, Sedechias, Nabuchodonosor en Cyrus. De evangelischen volgen in hun nieuwe vertalingen echter de spellingen van de lasteraars van Christus, de joden. Zij spellen deze namen zo: Heva of Hava, Noah, Ham, Iehuda, Iehoschua, Simson, Zichkia, Nebucadnezar en Koresch. Cochlaeus ziet niet in wat de reden kan zijn om het eeuwen oude gebruik van de kerk en de gewoonte van de apostelen op te geven.²⁸⁷

4. Een ander punt waarvan de katholieken door de evangelischen niet overtuigd zijn, is de Hebreeuwse versindeling van het boek Psalmen. Cochlaeus vindt het onverstandig om de eeuwenoude nummering van de kerk te vervangen door de Hebreeuwse indeling. Niet alleen zal de gewone man hierdoor in de war raken, maar ook de geleerden, want alle doctores van de kerk verwijzen naar de Psalmen in de oude nummering die tot op heden in gebruik is bij de katholieken.²⁸⁸

5. Er bestaan volgens Cochlaeus echter niet alleen verschillen tussen de nieuwe vertalingen en de tekst die de katholieken gebruiken, maar ook verschillen de nieuwe vertalingen onderling sterk van elkaar. Hij noemt ook dit maal twee illustraties Psalm 110:3 en Jesaja 1:29-30. In de onderstaande twee tabellen zijn de verschillende vertalingen van Psalm 110:3 en Jesaja 1:29-30 weergegeven met de vindplaatsen. Met uitzondering van de Luthervertaling, zijn alle

Verschijnlijk bedoelt hij: Hieronymus, *Commentariorum in Isaiam Prophetam*, liber 1 (Jesaja 1:5).

²⁸² Aldus Cochlaeus, tegenwoordig schrijft men het commentaar op de brieven van Paulus aan Ambrosiaster toe. Ambrosiaster, *In epistolam Beati Pauli ad Timotheum Secundam*, III (2 Timotheüs 3:8,9).

²⁸³ Chrysostomus, *In epistolam II ad Timotheum*, Homilia 7 (2 Timotheüs 3:8).

²⁸⁴ Bedoeld is hier de Bulgaarse aartsbisschop Theophylactus die commentaren schreef op de brieven van Paulus. Vindplaats kon niet gelokaliseerd worden.

²⁸⁵ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D2r: «Quum autem tu ipse, Bullinger, ex Eusebio probaueris, Moysen omnibus scriptoribus antiquiorem fuisse, quem hic nobis ostendis scriptorem, ex quo Paulus ista transsumpserit nomina, quoniam uos patrum traditiones ualere non sinitis.»

²⁸⁶ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D1v-D2r.

²⁸⁷ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D2r-v.

²⁸⁸ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D2v.

vertalingen oorspronkelijk in het Latijn geschreven. De vertaling van Luther heeft Cochlaeus in het Latijn vertaald.

Tabel 1. Vertalingen van Psalm 110:3²⁸⁹

Vulgata	Tecum principium in die uirtutis tuae in splendoribus sanctorum, ex utero anti luciferum genuite, a uestris multa uarietate uertitur.	
Johannes Bugenhagen	Tecum principatus in die uirtutis tuae, in splendoribus sanctorum tuorum, ex utero ante luciferum genui te.	<i>In librum Psalmorum interpretatio Wittenbergae publice lecta</i> (1524) ²⁹⁰
Martin Bucer	Populus tuus aderit spontaneus, in die quo uitutem tuam declarabis, in urbe sancto splendore insigni, ut ros matutinus aderit ab utero iuuentutis tuae.	<i>Psalmorum libri quinque ad ebraicam veritatem versi et familiari explanatione elucidata</i> (1532) ²⁹¹
Huldreich Zwingli	Populus autem tuus in die triumphi tui, uota offeret cum sancta pompa, ros enim natiuitatis tuae ex utero aurorae est.	<i>Enchiridion Psalmorum</i> (1532) ²⁹²
Maarten Luther	Post uictoriam tuam offeret tibi spontanae populus tuus, in sancto decore, filij tui nascentur tibi, sicut ros ex aurora.	Luthervertaling (1534?)
Sebastian Münster	Populus tuus spontanaerum est (uoluntatum) in die exercitus tui in magnificentijs sanctitatis, ab utero aurorae est tibi ros natiuitatis tuae.	<i>Hebraica biblica</i> (1534-1535) ²⁹³
Konrad Pellikan	Populus tuus oblationes liberales in die uirtutis tuae, in decoribus sanctitatis, ex utero aurorae tibi ros generationis tuae.	<i>Commentaria Bibliorum</i> (1534) ²⁹⁴

Tabel 2. Vertalingen van Jesaja 1:29-30²⁹⁵

Vulgata	Confundentur enim ab idolis quibus sacrificauerunt, & erubescetis super hortis quos elegeratis, Erunt enim quasi Terebinthus defluentibus folijs, & uelut hortus sine aqua.	
---------	---	--

²⁸⁹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D3r.

²⁹⁰ J. Bugenhagen, *In librum Psalmorum interpretatio Wittenbergae publice lecta*, Basileae 1524, 611.

²⁹¹ De Greef, 'De ware uitleg', 156.

²⁹² H. Zwingli, *Enchiridion Psalmorum*, in: *Operum D. Huldrychi Zwinglij*, Tiguri (Zürich) 1544, Tomus 3, 166v. Door een zetfout is de vertaling van Zwingli terecht gekomen in de opsomming van Jesaja 1:29-30. Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D4r.

²⁹³ De Greef, 'De ware uitleg', 63-64.

²⁹⁴ E. Wencker, «Pellikan, Konrad», in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Herzberg 1994, Band 7, 180-183.

²⁹⁵ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D3v-D4r.

Johannes Oecolampadius	Quoniam confundentur a tilijs, quibus oblectati uos estis, & erubescetis ab hortis quos elegistis, Quam do eritis sicut tilia defluentibus solijs eius, & sicut hortus cui aqua non (est) ei.	<i>In Iesaiam prophetam Hypomnematoon, hoc est, commentariorum</i> (1525) ²⁹⁶
Huldreich Zwingli	Quod nisi quercuum uos pudeat, quibus delectati estis & hortorum quos elegistis, eritis sicut quercus, cuius solia defluunt, et sicut hortus quem nulla irrigat aqua.	<i>Complanationis Isaiae prophetae, foetura prima</i> (1531) ²⁹⁷
Konrad Pellikan	Confundentur enim a tilijs quas desiderastis, & erubescetis super hortis quos elegeratis, quum fueritis, uelut quercus defluentibus solijs, et uelut hortus absque aqua.	<i>Commentaria Bibliorum</i> (1534) ²⁹⁸
Sebastian Münster	Quoniam confundentur propter Deos, quos habere desyderastis & ignominia afficienmini propter hortos (lucorum) quos elegistis, Quoniam eritis sicut arbor, cuius solium marcessit, & sicut hortus qui non habet aquas.	<i>Hebraica biblica</i> (1534-1535) ²⁹⁹

Het doel wat Cochlaeus heeft met deze opsomming van vertalingen, is om te laten zien dat de vertalingen sterk van elkaar verschillen in woordgebruik en woordvolgorde. Omdat dit uit zijn overzicht duidelijk genoeg blijkt, analyseert hij de verschillen verder niet.

De opsomming van deze verschillende vertalingen, biedt ons de mooie gelegenheid om te onderzoeken welke kennis Cochlaeus van de reformatie heeft. Vanuit dit oogpunt staan we bij de verschillende vertalingen en hun auteurs kort stil. Hier en daar verwerken we daarbij enkele opmerkingen van Cochlaeus.

Johannes Bugenhagen was een leerling van Luther en bekend onder de naam Pomeranus, zoals ook Cochlaeus hem kent. In 1521 kwam hij in Wittenberg en gaf daar zeer populaire colleges over de Psalmen die in 1524 werden uitgegeven.³⁰⁰

Martin Bucer was predikant en reformator in Straatsburg. De eerste editie van zijn Psalmencommentaar met vertaling kwam uit in 1529, gevolgd door herziene uitgaven in 1532 en 1547. Hij schreef dit werk onder de pseudoniem Aretius Felinus. Lange tijd bleef onbekend wie Felinus werkelijk was, waardoor ook katholieken in hun argeloosheid het commentaar raadpleegden. Pas in 1564 werd het werk op de index geplaatst. Cochlaeus is echter in *De canonicae scripturae* al op de hoogte van de ware identiteit van Felinus.³⁰¹

De vertaling van de Psalmen door *Zwingli* werd pas na zijn dood uitgegeven en betreft een parallelversie met aan de linkerzijde de Vulgata van Hieronymus en aan de rechterzijde zijn eigen vertaling. In zijn sterfjaar gaf hij ook een commentaar met vertaling uit op Jesaja.³⁰²

²⁹⁶ J. Oecolampadius, *In Iesaiam Prophetam hypomnematoon, hoc est, commentariorum*, Basiliae 1525, 20r.

²⁹⁷ H. Zwingli, *Complanationis Isaiae prophetae, foetura prima*, in: *Opervm D. Huldrychi Zvinglii*, Tiguri (Zürich) 1544, Tomus 3, 166v.

²⁹⁸ Wenneker, «Pellikan, Konrad», 180-183.

²⁹⁹ De Greef, 'De ware uitleg', 63-64.

³⁰⁰ E. Wolf, «Bugenhagen, Johannes», in: *Neue deutsche Biographie*, Berlin 1957, Band 3, 9.

³⁰¹ De Greef, 'De ware uitleg', 48-51. Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D3r.

³⁰² Zwingli, *Enchiridion Psalmorum*, passim.

De eerste Duitse vertaling van de Psalmen van *Luthers* hand verscheen in 1524 en werd in de daarop volgende jaren gevolgd door vele herziene edities. Een vertaling van de profeten verscheen voor het eerst in 1528. Cochlaeus heeft ernstige kritiek op de vele wijzigingen die Luther telkens in zijn vertaling aanbracht. In Luther's *Von den Juden und ihren Lügen* (1543) heeft hij gelezen dat Luther publiekelijk erkent in vorige edities van zijn vertaling veel fouten gemaakt te hebben. Weliswaar probeert hij dit te verzachten door er op te wijzen dat ook Hieronymus vaak fouten gemaakt heeft en dat Münster ook fouten maakt door te veel te steunen op de Rabbijnse glossen en daardoor te veel steunt op de Joodse uitleg. Hoe Luther zich ook probeert vrij te pleiten, Cochlaeus kan niet begrijpen dat Luther eerdere versies van zijn vertaling toch als betrouwbaar aan het Duitse volk heeft overgeleverd.³⁰³

De lutheraan *Sebastian Münster* was hoogleraar Hebreeuws aan de universiteit van Bazel en publiceerde een Latijnse vertaling van het Oude Testament die zeer nauw aansloot bij het Hebreeuws. Cochlaeus merkt op dat Luther veel waardering had voor Münsters kennis van het Hebreeuws.³⁰⁴

Konrad Pellikan was een goede bekende van Bullinger, hij doceerde Hebreeuws aan de schola Tigurina, de theologenschool in Zürich. Hij was de enige uit de reformatieperiode die een compleet commentaar op de Bijbel schreef onder de titel *Commentaria Bibliorum*. In 1543 publiceerde hij samen met Leo Juda, Theodorus Bibliander, Peter Kolin en Rudolf Gwalther, de *Biblia Sacrosancta*, de uit Zürich afkomstige Latijnse vertaling van de hele Bijbel.³⁰⁵

Johannes Oecolampadius, hoogleraar Oude Testament aan de universiteit in Bazel, gaf in de periode 1523-1524 colleges over Jesaja die hij in 1525 uitgaf.³⁰⁶

Wanneer men op basis van deze informatie nagaat welke kennis Cochlaeus van de reformatie heeft, dan moeten we concluderen dat hij goed bekend is met verschillende centra van de reformatie zoals Wittenberg, Straatsburg, Zürich en Basel. Ook blijkt dat hij allerlei werken van zijn evangelische tegenstanders leest om te weten wat zij voorstaan. De verschillende details die hij verder weet te vermelden over de betreffende auteurs wijzen er ook op dat hij over goede contacten beschikt.

Naar aanleiding van deze opsomming van vertalingen vraagt Cochlaeus aan Bullinger aan welke vertaling hij de voorkeur geeft. Of is hij soms van plan er een eigen vertaling aan toe te voegen? Het aantal vertalingen dat in twintig jaar tijd door de evangelischen is vervaardigd, is volgens hem veel meer dan er in de daar voor liggende 1800 jaar verschenen zijn, gerekend vanaf de eerste vertaling, de Septuaginta. Het verschil tussen deze eerste vertaling en de hedendaagse vertalingen van de evangelischen is in de ogen van Cochlaeus nogal groot. Bij de kerkvaders (hij noemt Justinus,³⁰⁷ Irenaeus³⁰⁸ en Augustinus³⁰⁹) treft men een uitmuntend oordeel aan over de Septuaginta. De 72 vertalers, zo zeggen zij, hebben hun vertaling elk in afzonderlijke cellen geschreven en toch stemden hun vertalingen onderling geheel met elkaar overeen. Vergeleken daarmee zijn de verschillen tussen de nieuwe vertalingen ontzettend

³⁰³ Over de verschillende herzieningen zie Kooiman, *Luther en de Bijbel*, 125-132, 135-143. Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D4v.

³⁰⁴ De Greef, *'De ware uitleg'*, 63-64. Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D3r.

³⁰⁵ De Greef, *'De ware uitleg'*, 62-63. Büsser, *Heinrich Bullinger*, 1, 207-208, 248-255.

³⁰⁶ De Greef, *'De ware uitleg'*, 122-124.

³⁰⁷ Justinus, *Apologia*, I.xxxi.

³⁰⁸ Irenaeus bij Eusebius, *Historia ecclesiae*, V.viii.11-14.

³⁰⁹ Augustinus, *De civitate Dei*, XVIII.viii. Vergelijk voor meer citaten bij de kerkvaders over de Septuaginta: T.M. De Wit-Tak, *De oorsprong van de Griekse Bijbel. De brief van Aristeeus over het ontstaan van de Septuagint*, Kampen 1995, 111-138.

groot. Daarom houden de katholieken het volgens Cochlaeus liever bij de oude Vulgata tekst van de Bijbel die door de kerk zoveel eeuwen geleden is goedgekeurd (*approbavit*). Zij zullen zich naar het woord van de apostel Paulus door allerlei wind van leer niet laten verleiden tot dwalingen (Efeze 4:14).³¹⁰

Zowel bij Pellikan als bij Luther heeft Cochlaeus daarnaast dingen gelezen die hem voor de verdediging van de katholieke zaak goed van pas komen. In de *praefatio* van een nieuwe editie van zijn vertaling van de Psalmen heeft Pellikan lovende woorden geschreven over de Vulgata. De vertaler heeft volgens hem op uitmuntende wijze aandacht besteed aan de dialectiek en de tropen van het Hebreeuws en het valt volgens Pellikan niet te betwisten dat er eruditie, vroomheid en een profetische geest in schuil gaat.³¹¹

Bij zijn lectuur van Luther is Cochlaeus tegengekomen dat Luther er niet zo'n moeite mee heeft dat er door hebraïci allerlei vertalingen worden gemaakt. Wat Cochlaeus echter een kwalijke praktijk van de hebraïci vindt is dat zij de uitleg van de Rabbijnen van meer nut achten dan die van de doctores van de kerk. Daarom is hij ook erg ingenomen met Luthers nieuwe visie op deze zaak zoals hij die uiteen heeft gezet in *Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht Christi* (1543).³¹² Daarin zegt hij dat het buiten twijfel is dat er in het Oude Testament gesproken wordt over de Messias en over het christelijke geloof. Wie dit niet begrijpt, heeft volgens Luther de waarheid niet. Daarom kennen de hedendaagse joden Mozes en de Schrift niet. Mozes heeft namelijk een getuige van de Messias willen zijn. Omdat dus de joden de Messias onjuist behandelen, zo vervolgt Luther, is het onmogelijk dat zij Mozes ook maar in een enkel vers zouden begrijpen. In dat verband doet hij de oproep aan de christelijke hebraïci om de Hebreeuwse Bijbel te zuiveren van de Joodse corruptie. De Joden hebben al 1500 jaren de Bijbel gecorrumpeerd met punten, scheidingstekens, verbindingstekens, constructies en betekenissen. De toevoeging van de punten is volgens Luther een menselijke uitvinding die door Mozes en de profeten niet gebruikt is.³¹³

Met de punten, scheidingstekens et cetera doelt Luther hier op een aantal typische kenmerken van de Masoretische teksttraditie. De Hebreeuwse woorden zijn daarin voorzien van vocaaltekens, in het Latijn ook wel *puncta vocalia* worden genoemd. Met de scheidings- en verbindingstekens zijn de leesaccenten bedoeld die onderverdeeld worden in *distinctivi* en *conjunctivi*. Bij constructies moet men denken aan de *maqṣef* die een verbinding uitdrukt tussen twee woorden. Enige uitzondering in dit rijtje zijn de betekenissen, waarschijnlijk heeft Luther hierbij het oog op de rabbijnse uitleg van de Bijbel.

Naar aanleiding van deze woorden van Luther construeert Cochlaeus zijn argument. Volgens hem betekent de corruptie van de Hebreeuwse Bijbel door de joden dat de vertalers van de nieuwe vertalingen de oude Vulgata tekst moeten volgen en vast moeten houden aan de uitleg van de Bijbel door de doctores van de kerk. Cochlaeus fundeert deze uitspraak pneumatologisch door te zeggen dat de Geest der waarheid wel eeuwig in de kerk zal blijven, maar niet bij de joden die de vijanden van de kerk zijn. De zaak van de joden is in deze volgens hem niets beter dan die van de heidenen, ja veel meer slechter. De joden zijn veel meer nalatig geweest dan de heidenen. Petrus wijst er immers op dat het beter is de weg van de gerechtigheid niet te kennen (de heidenen), dan die wel gekend te hebben maar zich

³¹⁰ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D4r-v.

³¹¹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D3r-v.

³¹² Vergelijk B. Pick, «The Vowel-Points Controversy in the XVI. and XVII. Centuries», in: *Hebraica* 8 (1892) 3/4, 162.

³¹³ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, D4v.

daarna ervan afgekeerd te hebben (joden) (2 Petrus 2:21). Cochlaeus acht dat nu wel duidelijk is waarom voor de katholieken de autoriteit van de kerk zo noodzakelijk is. Deze autoriteit is er op gericht om zich te verweren tegen de nieuwe teksten van de Schrift en de nieuwe verklaringen ervan. De katholieke kerk heeft de gewoonte gehad om zich tegen de ketters altijd te beroepen op de autoriteit van de kerk. Zij volgt daarmee het advies van Tertullianus op die de raad gaf dat aan de ketters geen twistgesprek over de Schriften moeten worden toegestaan (zie 6.2.2). Cochlaeus wijst Bullinger verder op de geruste en zekere gewetens van de katholieken in het lezen van de oude Vulgata tekst, daarbij steunend op de goedkeuring van de kerk. Dat is heel wat anders dan van de ene nieuwe vertaling naar de andere te vliegen en aan de joodse rabbijnen meer toe te schrijven dan aan de doctores van de kerk. Volgens hem is zowel de tekst als de uitleg van de Schrift bij de evangelischen divers en onstabiel.³¹⁴

De opvatting van Luther en Cochlaeus over de vocalisatie van de Hebreeuwse tekst is waarschijnlijk voor een belangrijk deel ontleend aan de joodse hebraïcus Elias Levita die in zijn geschrift *Massoreth ha-Massoreth* (1538) betoogd had dat de vocaaltekens niet van goddelijke oorsprong waren en een relatief jonge ouderdom hadden. Een gedeelte van zijn werk werd binnen een jaar door Sebastian Münster in het Latijn vertaald en werd zodoende ook voor christelijke theologen toegankelijk. De visie van Levita op de vocaaltekens kreeg onder zowel katholieken als evangelische snel veel aanhang. De reden hiervoor moet echter niet uitsluitend bij Levita gezocht worden, verschillende middeleeuwse theologen hadden dezelfde gedachten geuit als Luther.

In de secundaire literatuur over de vocalisatie in de zestiende eeuw wordt meestal opgemerkt dat in de eerste periode na de ontdekking van Levita de kwestie van de vocaaltekens er een van linguïstieke aard was. Pas na het concilie van Trente zou het ook een theologisch issue geworden zijn dat de katholieken en evangelischen zou verdelen.³¹⁵ Het interessante is nu dat wij hier in Cochlaeus het bewijs hebben dat al zeer snel na het verschijnen van Levita's boek zijn Bijbelwetenschappelijke resultaten door katholieken werden gebruikt tegen de evangelischen. Tussen Cochlaeus' argument en dat van latere katholieke theologen bestaat echter wel verschil. In het latere debat is vooral de ouderdom van de vocaaltekens het punt van discussie. Zoals we hebben gezien speelt dit in Cochlaeus' argument eigenlijk geen rol. In het licht van de latere discussie staat hij zelfs een zeer oude datering voor. Zijn voornaamste punt is dat de joden, de vijanden van Christus en de kerk, de Bijbel gecorrumpeerd hebben en dat men daarom niet de Hebreeuwse Bijbel maar de Vulgata het meeste gezag moet toekennen. Zowel de corruptie als het feit dat de joden de vijanden van Christus zijn, zijn hier de belangrijkste elementen. Later leggen de katholieke theologen vooral de nadruk op het feit dat de Vulgata ouder is dan de vocaaltekens en dat de Hebreeuwse Bijbel dus het beste

³¹⁴ Cochlaeus, *De canonicæ scripturæ*, D4v-E1r.

³¹⁵ In de volgende studies naar het debat over de vocalisatie van de Hebreeuwse tekst heb ik gezocht naar de naam Cochlaeus maar nergens gevonden: Muller, *Holy Scripture*, 406-413. R.A. Muller, *After Calvin. Studies in the Development of a Theological Tradition*, Oxford 2003, 146-155. S.G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish studies. Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*, Leiden - New York - Köln 1996, 203-239. Pick, «The Vowel-Points Controversy», 150-173. De enige referentie naar Cochlaeus die ik heb kunnen vinden is J. Owen, *Of the Divine Original, Authority, Self-Evidencing Light, and Power of the Scriptures* (1659), 288: «After a while, the poison of this error beginning to operate, the Papists, waiting on the mouths of the reformers, like servants of Benhadad on Ahab, to catch at every word that might fall from them to their advantage, began to make use of it. Henc Cochlaeus (lib. de Auth. Scripturæ, cap. v.) applauds Luther for saying the Jews had corrupted the Bible with points and distinctions; as well he might, for nothing could be spoken more to the advantage of his cause against him.»

geïnterpreteerd kan worden vanuit de Vulgata.³¹⁶

In de bespreking van bovenstaande exegetische vragen, stelt Cochlaeus de kwestie heel scherp, Bullinger moet of kiezen voor de exegese met alle gevolgen van dien (in de handen van de Joden vallen, fragmentering van de kerk) of, om dat te voorkomen, moet hij voor de traditie van de kerk kiezen. Scherp komt hier naar voren dat de katholieken kiezen voor de kerk als het uiteindelijke punt van zekerheid, terwijl de evangelischen daarvoor in de plaats de Schrift kiezen. Beiden partijen zijn zich er echter wel van bewust dat het hier niet om een absolute keus gaat. Cochlaeus debatteert uiteindelijk ook met Bullinger over de juiste uitleg van bepaalde Schriftplaatsen en Bullinger vergeet niet de katholieke claims over de ouderdom van hun gebruiken te toetsten op waarheid.

6.3 *Perfectio Scripturae*

6.3.1 *Volkomenheid van de Schrift*

De bespreking van de autoriteit van de Schrift loopt bij Cochlaeus haast naadloos over in de bespreking van de volkomenheid ervan. Men zou vanuit systematisch oogpunt ook kunnen zeggen dat de volkomenheid van de Schrift een nadere toespitsing is van de autoriteit van de Schrift. Duidelijk bepaalt Cochlaeus' opvatting van de autoriteit van de Schrift de bespreking van de volkomenheid. Eerder betoogde hij dat de autoriteit van de kerk noodzakelijk is om de autoriteit van de Schrift staande te houden, nu betoogt hij dat de Schrift niet alles bevat wat voor de godsvrucht nodig is en dat de autoriteit van de kerk ter aanvulling noodzakelijk is.

Aan het einde van het vijfde hoofdstuk van zijn traktaat noemt hij een aantal geloofsartikelen die volgens hem niet in de Schrift uitgedrukt zijn, maar die wij geloven omdat zij ons door de *patres* zijn overgeleverd. Hij heeft dit argument ook al eens tegen Melancthon gebruikt in zijn *Philippica quinta* (1540), maar die heeft voor zover hij weet, daar niet op geantwoord. Hij hoopt dat Bullinger dat wel zal doen. De Schrift spreekt volgens hem nergens over drie Personen, nog over wezen, nog over triniteit. Daarnaast geloven wij vele dingen over Christus die niet in de Schrift staan, namelijk:

1. Dat Christus ὁμοούσιος of eenswezens (*consubstantialem*) met God de Vader is.
2. Dat Christus de eniggeboren Zoon van de maagd Maria is.
3. Dat Christus een in Persoon is en twee naturen heeft.
4. Dat Christus twee willen heeft in een Persoon.
5. Dat Christus naast een Goddelijke geest ook een rationele ziel heeft.³¹⁷

Al deze dingen geloven wij vastelijk, aldus Cochlaeus, ondanks het feit dat de Schrift hen niet uitdrukkelijk bevat (*expresse compraehensa*). Het woord «uitdrukkelijk» speelt in Cochlaeus' kritiek een belangrijke rol. Hij spreekt zowel over een uitdrukkelijk of expliciet bevatten (*expresse compraehendere*) als over een impliciet bevatten (*implicite compraehendere*). Nu spreekt Bullinger slechts van *compraehendere*. Het volk interpreteert dit volgens Cochlaeus niet slechts als bevatten, maar als expliciet bevatten en Bullinger doet eigenlijk hetzelfde als

³¹⁶ Muller, *Holy Scripture*, 406-413. Burnett, *From Christian Hebraism*, 203-239. Pick, «The Vowel-Points Controversy», 150-173.

³¹⁷ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, E1v-E2r.

hij een aantal sacramenten van de kerk verwerpt en allerlei andere katholieke gebruiken. De reden die Bullinger daarvoor geeft is dat de Schrift deze gebruiken niet bevat. Stel nu, zegt Cochlaeus, dat iemand zegt dat wij veel dingen geloven die de Schrift niet bevat, zoals de triniteitleer en de Christologie, dan zult u direct antwoorden dat die dingen impliciet in de Schrift vervat zijn. Welnu, de katholieken zijn ook in staat om te bewijzen dat de Schrift impliciet spreekt over het misoffer, het vagevuur, de kloostergelofte et cetera. Zij kunnen dat zelfs beter dan dat Bullinger uit de Schriften kan bewijzen dat wij moeten spreken van drie Personen in de Godheid en niet van drie krachten.³¹⁸

Bullinger had het woord «bevatten» inderdaad zonder verder kwalificatie gebruikt, maar hij had bij de bespreking van de kerkelijke inzettingen wel een distinctie gemaakt tussen geboden die woordelijk in de Schrift stonden en geboden die uit de Schrift waren afgeleid (5.3.2). De kracht van Cochlaeus' argument is echter dat hij beweert dat de katholieke praktijken, die Bullinger onder de menselijke tradities schaaft, impliciet in de Schrift staan.

Onder de zaken die naar de letter in de Schrift worden voorgeschreven, zijn er volgens Cochlaeus veel die voor Christenen afgeschaft zijn (*abrogata sunt*) zoals de Mozaïsche wetten en het sabbatsgebod. Over de dag van de Heere wordt er echter door de Schrift niets voorgeschreven. Hij vraagt daarom aan Bullinger hoe hij denkt zonder de autoriteit van de kerkelijke traditie in de Schrift te kunnen onderscheiden tussen wat voor Christenen afgeschaft is en wat nog nageleefd moet worden.³¹⁹

Bullinger had de volkomenheid van de Schrift onder andere onderbouwd met een beroep op een aantal Schriftplaatsen (5.3.1). Cochlaeus behandelt deze Schriftplaatsen en is van mening dat Bullinger er ten onrechte de volkomenheid van de Schrift uit afleidt. In Johannes 4:25-26, 15:15, 2 Petrus 1:3, Handelingen 20:27 waar door de Heere Jezus en door de discipelen gezegd wordt dat zij alles bekend hebben gemaakt, staat volgens hem niet «Ik heb aan jullie alles geschreven»,³²⁰ maar «Ik heb jullie alles bekend gemaakt».³²¹ Alles is wel bekend geweest, maar niet alles is geschreven. Bullinger had zich ook beroepen op Deuteronomium 4:2 waar staat dat er aan de wet niets mag worden toegevoegd of afgedaan. Volgens Cochlaeus kan dit niet betekenen dat de wet van Mozes volmaakt was, want dan zou er ook geen plaats zijn voor de evangelische wet. Daarnaast wordt in het Nieuwe Testament in Hebreëen 7:18 en Galaten 4:9 de wet beschreven als «onstandvastig», «onnuttig» en «een onstandvastig eerste beginsel». En Christus zegt dat Hij niet gekomen is om de wet en de profeten te ontbinden, maar te vervullen (Mattheüs 5: 17). Daarom moet het toevoegen en afdoen aan de woorden waarover we in Deuteronomium 4:2, Spreuken 30:6 en Openbaring 22:18-19 lezen, volgens hem zo uit gelegd worden dat niemand iets aan de tekst ervan mag toevoegen of afdoen, omdat daardoor de ware betekenis van de letters gecorrumpeerd of veranderd wordt.³²²

Bij Cochlaeus kritiek op Bullingers exegese stuiten we weer op een zelfde verschil van benadering als bij de canonproblematiek (6.2.2). Voor Cochlaeus is de volkomenheid van de Schrift pas bewezen als er in de Schrift staat dat alles wat geschreven is, alles bevat wat tot de ware godsvrucht nodig is. Voor Bullinger is echter de volkomenheid van de Schrift Bijbels gefundeerd, als de Schrift van haar eigen onderwijs zegt dat het alles bevat wat tot de ware

³¹⁸ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, E2r-v.

³¹⁹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, E2v-E3r.

³²⁰ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, E3r: «omnia scripsi uobis».

³²¹ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, E3r: «omnia nota feci uobis».

³²² Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, E3r-v.

godsdiens nodig is. De uitspraak van Jezus in Johannes 15:15 dat Hij alles wat Hij van de Vader gehoord heeft, aan zijn leerlingen bekend heeft gemaakt, wordt door Bullinger als het ware geabstraheerd. Wanneer namelijk Jezus dit zegt en de Schrift bevat de neerslag van Zijn onderwijs, dan moet wat voor Zijn onderwijs geldt, ook gelden voor de Schrift.

Met Bullingers onderscheiding tussen inwendige en uitwendige verering van God, kan Cochlaeus instemmen. Over de nadruk die Bullinger legt op de inwendige verering spreekt hij niet, waarschijnlijk stemt hij daar dus ook mee in. Bullinger heeft verder gezegd dat zowel in het Oude Testament als in Nieuwe Testament de uitwendige Godsdienst door God is ingesteld en dat ons alles in overgeleverd en in de Schrift vervat is wat voor de uitwendige en inwendige godsvrucht nodig is.

Cochlaeus kan met Bullinger instemmen dat alles wat tot de inwendige godsvrucht behoort aan ons is overgeleverd, alleen voegt hij er dan aan toe, dat alles ons is overgeleverd, zowel door Christus en de apostelen als ook door de bekendmaking door de *patres* en door de levende traditie van de kerk. Hij beroept zich daarvoor op Mattheüs 10:20, Johannes 14:26, 16:13. Hij ontkent echter dat alles in de Heilige Schrift begrepen is.³²³

Dat alles wat de uitwendige godsdienst betreft niet in de Heilige Schrift begrepen is, kan duidelijk worden bewezen uit Dionysius Areopagita, Origenes, Augustinus en andere doctores. De mening van Bullinger, dat men God niet kan behagen met het doen van dingen die niet geschreven zijn, is volgens Cochlaeus onjuist. Nergens hebben Christus, Paulus of de andere apostelen gezegd: doet niets tot Gods eer tenzij het geschreven is. Zij bevelen juist naar de kerk te luisteren, Mattheüs 18:17, 1 Korinthe 11:16, 2 Thessalonicenzen 2:15, Hebreeëen 13:7. Een ander voorbeeld waaruit blijkt dat ook dingen die niet geschreven zijn God behagen, is volgens Cochlaeus de cultus van de aartsvaders. Noach, Abraham, Izak en Jakob hebben God gediend met ceremonies en offers en dit heeft God behaagd en toch was er geen woord van geschreven.³²⁴

Zoals we ook al bij de bespreking van de autoriteit van de Schrift zagen, (6.2.1) komt Cochlaeus' massieve interpretatie van het *sola scriptura* telkens weer naar voren, daardoor heeft hij er geen oog voor dat Bullinger juist met zijn distinctie tussen een geschreven en overgeleverd woord van God deze massieve interpretatie wil doorbreken. Cochlaeus interpreteert Bullingers positie zo, dat Schrift en traditie altijd tegenover elkaar staan. Bullinger had in *De scripturae sanctae auctoritate* echter hier een aantal nuanceringen aangebracht. Allereerst spreekt hij over een overgeleverd woord van God en daarnaast kent hij ook tradities die conform het woord van God zijn, zoals de burgerlijke wetten en kerkelijke inzettingen.

6.3.2 Tradities

De bespreking van de verschillende soorten tradities die Bullinger onderscheiden had, verdeelt Cochlaeus over verschillende hoofdstukken. Hij herhaalt daarin echter veel dezelfde dingen of werkt ze verder uit. Het onderwerp van de polemiek verschuift hierin steeds meer richting exegetische en de bespreking van allerlei gebruiken. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Cochlaeus het telkens eens is met Bullingers definitie van de verschillende tradities, maar dat hij alleen tot andere resultaten komt. Omdat ik me in deze scriptie richt op de autoriteit en de volkomenheid van de Schrift, zal deze paragraaf daarom kort zijn.

³²³ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, E4r-v.

³²⁴ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, F1r-v.

Bij de bespreking van de burgerlijke wetten, geeft Cochlaeus Bullinger een compliment. Hij is blij dat Bullinger niet zoals sommige andere evangelischen (bijvoorbeeld Luther) geen enkele wet wil gehoorzamen dan alleen het evangelie. Wel wijst hij Bullinger er fijntjes op dat de keizer bevolen heeft om de katholieke kerk te gehoorzamen.³²⁵

Bij de behandeling van de kerkelijke inzettingen zegt Cochlaeus dat Bullingers definitie wel deugt, maar dat de zaak zelf samen met de praktijk in de evangelische kerk, daar sterk van verschilt. Bullinger raadt aan om niet alle kerkelijke inzettingen te verwerpen die niet uitdrukkelijk in de Schrift staan; volgens Cochlaeus is dat juist wat men bij de evangelischen doet. Over het onderscheid tussen voorschriften die letterlijk in het woord van God staan en die daar uit afgeleid zijn, verbaast Cochlaeus zich. Niet zozeer over de onderscheiding zelf, maar veel meer over het voorbeeld dat Bullinger er bij geeft. Bullinger rekent namelijk het voorschrift over het bedekken van het hoofd door de vrouwen tot de afgeleide voorschriften. Cochlaeus leest daar de gedachte in dat dit voorschrift dus niet geldig is voor alle tijden. Hij vraagt aan Bullinger hoe hij dit staande kan houden, want de apostel Paulus schrijft dit uitdrukkelijk voor in de eerste Korinthebrief. Behoren de brieven van de apostelen soms niet tot de canon?³²⁶

De verwarring bij Cochlaeus ontstaat doordat hij het punt dat Bullinger met deze distinctie wil maken mist. Bullinger wil met deze distinctie aangeven dat uit de concrete geboden en voorschriften van God, wij andere voorschriften kunnen afleiden. Met het voorbeeld van de bedekking van het hoofd door de vrouwen, geeft hij vervolgens aan dat ook de canonieke schrijvers op deze manier te werk gingen.

Bullinger had een heel aantal katholieke gebruiken onder de menselijke tradities geschaard. Geheel ten onrechte, volgens Cochlaeus. Het vagevuur kan bijvoorbeeld vanuit de Schrift bewezen worden, zelfs Luther gelooft daarin. Daarnaast is er uit de Schrift niets aan te voeren tegen de primaat van de paus, de verering van de heiligen, de mis, de canonieke gebedstijden et cetera. Tegelijk daagt Cochlaeus Bullinger uit om maar eens te bewijzen vanuit de Schrift dat de kinderen gedoopt moeten worden of dat het heilig avondmaal in het kerkgebouw gevierd moet worden.³²⁷

³²⁵ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, F4r-G1r.

³²⁶ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, G3r-v, G4v.

³²⁷ Cochlaeus, *De canonicae scripturae*, H3v, H4r-v.

7. Slotbeschouwing

Deze scriptie is groot geworden, de conclusie kan kort zijn. Onze voornaamste interesse in de polemieken tussen Bullinger en Cochlaeus was de autoriteit en de volkomenheid van de Schrift.

Om het evangelische *sola scriptura* te verdedigen maakt Bullinger een distinctie tussen het overgeleverde en geschreven woord van God. Inhoudelijk zijn deze twee vormen van het woord van God identiek. Omdat het woord van God zonder meer aanvaard moet worden, kan er volgens hem geen sprake zijn van een goedkeuring (*approbatio*) van het woord van God door de kerk. De kerk heeft ten opzichte van de Schrift slechts een getuigende functie. Het criterium bij de beoordeling van de canonieke status van boeken, zijn de eerste vijf Bijbelboeken. De Schrift bevat volgens Bullinger alles wat tot de ware godsvrucht noodzakelijk is. Naast de Schrift onderscheidt hij drie soorten tradities, burgerlijk, kerkelijk en menselijk. De eerste twee zijn gerechtvaardigd als ze met de Schrift overeenkomen. De laatste is verwerpelijk omdat die per definitie in strijd is met de Schrift. In de bestrijding van zijn katholieke tegenstanders op het punt van de volkomenheid, benadrukt Bullinger sterk de strikte relatie tussen de Heilige Geest en het woord van God. De Heilige Geest werkt niet buiten het woord van God om. Het is Zijn instrument bij uitstek.

Een belangrijk element in de kritiek van Cochlaeus is zijn massieve interpretatie van het *sola scriptura*. *Sola scriptura* betekent volgens hem dat alleen het geschrevene normatief is en dat het geschrevene alles bevat wat tot de ware godsvrucht nodig is. De nuanceringen die Bullinger wilde aanbrengen door middel van de distinctie tussen het overgeleverde en geschreven woord van God, worden door hem niet begrepen. Het grote verschil tussen Bullinger en hem is dat Cochlaeus de ongeschreven apostolische tradities die niet in de Schrift staan, als woord van God aanvaardt. Hoewel hij instemt met Bullinger dat de kerk ten opzichte van de Schrift slechts een getuigende functie heeft, betekent dit voor hem ook dat de kerk de Schrift goedkeurt en de boeken van de Bijbel als canoniek aanvaardt. De autoriteit van de kerk ten opzichte van de Schrift is volgens hem tweeledig. Er is een autoriteit *circa scripturas* die betrekking heeft op de formele aspecten van de Bijbel zoals auteurschap en canoniciteit. Daarnaast is er ook een autoriteit *contra scripturas* die verbonden is met het materiële aspect van de Bijbel zoals tekst en vertaling. Bij de analyse van Cochlaeus' kritiek op Bullinger, ontdekten we dat hij de herkomst van de *puncta vocalia* gebruikt als theologische argument tegen de evangelische vertaalprincipes. Cochlaeus' autoriteitgedachte wordt gedragen door de overtuiging dat de Heilige Geest twee instrumenten heeft, de Schrift en de kerk. De kerk heeft in zijn visie een bepaalde zelfstandige autoriteit los van de Schrift. Hij bestrijdt dat de Schrift alles bevat wat noodzakelijk is voor de godsvrucht. Hij introduceert daarbij een distinctie tussen expliciet en impliciet bevatten. De triniteitsleer en de christologie zijn volgens hem niet expliciet vermeld in de Schrift. Veel katholieke gebruiken worden impliciet al in de Schrift geleerd.

Deze polemieken laat duidelijk uitkomen wat de kern van het verschil is tussen evangelischen en katholieken op het gebied van de Schriftleer. Terwijl de evangelischen de Schrift als uiteindelijke rustpunt aannemen, beschouwen de katholieken de kerk als een heilig anker. De polemieken laat ook duidelijk uitkomen dat de evangelischen met hun Schriftleer niet alleen theologische problemen kunnen oplossen (zoals wie het nu uiteindelijk in theologische geschillen voor het zeggen heeft), maar dat zij er ook problemen meer creëren. De relatie tussen de klassieke dogma's en de Schrift wordt in deze polemieken opnieuw een punt van

bezinning. Daarnaast roept de vrijheid die men bij het uitleggen van de Schrift heeft, ook de vraag op naar de grenzen van deze vrijheid.

Naar aanleiding van deze studie ten slotte een tweetal algemene opmerkingen.

1. Een dergelijk onderzoek als dit, waarbij argumenten van voor- en tegenstanders onderzocht worden, kan een vruchtbare bijdrage leveren aan het theologie-historische onderzoek naar de reformatieperiode. Men kan de waarde en de kracht van de argumenten beter achterhalen, wanneer de ontvangst ervan door de tegenstanders ook geëvalueerd wordt. Door bestudering van de polemische geschriften krijgt men ook als het ware een dwarsdoorsnee van het theologische klimaat uit die periode.

2. Daarnaast bewijst het resultaat dat deze scriptie heeft opgeleverd, volgens mij duidelijk dat onderzoek naar de ontwikkeling van de evangelische Schriftleer in de eerste decennia van de reformatie zinvolle resultaten oplevert. De polemiek tussen Bullinger en Cochlaeus verdient wat dat betreft verdere analyse.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Altenstaig, J., *Vocabularius Theologiae complectens vocabulorum descriptiones diffinitiones et significatas ad theologiam vtillum*, Hagenaw 1517.
- Altenstaig, J., *Lexicon theologicum qvo tanquam clave theologiae fores aperivntvr, et omnivm fere terminorvm et obscvriorvm vocvm, qvae s. Theologiae studiosos facile remorantur, etymologiae, ambiguitates, definitiones, vsus, enucleate ob oculos ponuntur, & dilucide explicantur*, [Coloniae 1619] Hildesheim – New York 1974.
- Amerbach, B., *Die Amerbachkorrespondenz*, (editie A. Hartmann), Basel 1958, Band 5.
- Bellarminus, R., *Opera omnia*, Neopoli (Napels) 1856, Tomus 1.
- Blarer, A. & Th., *Briefwechsel der Brüder Ambrosius und Thomas Blaurer 1509-1548*, (editie T. Schiess) Freiburg 1910, Band 2.
- Bugenhagen, J., *In librum Psalmorum interpretatio Wittenbergae publice lecta*, Vvittenbergae (Wittenberg) 1524.
- Bullinger, H., *De scriptvrae sanctae avthoritate, certitvdine, firmitate et absolvta perfectione, deque episcoporum, qui uerbi dei ministri sunt, institutione & functione, contra superstitionis tyrannidisque Romanae antistites, ad Serenissimum Angliae Regem Henrychvm VIII*, (Zürich) Tigvri 1538.
- Bullinger, H., *Ad Ioannis Cochlei de canonicae scriptvrae & Catholicae ecclesiae avthoritate libellum, pro solida Scripturae canonicae avthoritate, tum absoluta eius perfectione, veraque Catholicae ecclesiae dignitate, Henrychi Bullingeri orthodoxa Responsio*, Tigvri (Zürich) 1544.
- Bullinger, H., *Brevis ἀντιβολή sive responsio secunda Henrychi Bullingeri ad maledicam implicatamque Ioannis Cochlei de Scripturae ecclesiae avthoritate replicam, una cum Expositione De sancta Christi catholica ecclesia ad illustrissimum principem & dominum D. Ottonem Henrychum Palatinum Rheni et utriusque Bavariae Ducem, &c.*, Tigvri (Zürich) Mense Nouembri 1544.
- Bullinger, H. e.a., *Original Letters relative to the English Reformation written during the reigns of king Henry VIII., king Edward VI., and Queen Mary: chiefly from the archives of Zürich* (editie H. Robinson), Cambridge 1846, 2 Volumes.
- Bullinger, H. e.a., *Epistulae Tigurinae de rebus potissimum ad ecclesiae anglicanae reformationem pertinetibus conscriptae A.D. 1531-1558*, Cantabrigiae 1848.
- Bullinger, H, e.a., *Correspondance des Réformateurs* (editie A.L. Herminjard), Nieuwkoop 1966, Tome 9.
- Bullinger, H., *Heinrich Bullingers Diarium (Annales vitae) der Jahre 1504-1574* (editie E. Egli), Basel 1904.
- Bullinger, H., *Bullingers Korrespondenz mit den Graubündnern*, (editie T. Schiess), Basel 1904, Band 1.
- Bullinger, H., *Das Zweite Helvetische Bekenntnis*, Zürich 1966.
- Bullinger, H., *Henrychi Bullingeri Epistola ad ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta MDLI / Heinrich Bullingers Sendschreiben an die Ungarischen Kirchen und Pastoren 1551* (editie: B. Nagy), Budapest 1968 .
- Bullinger, H., *Briefwechsel, Briefe des Jahres 1538* (editie H.U. Bächtold, R. Heinrich),

- Zürich 1972, Band 8.
- Bullinger, H., *Schriften II. Die Autorität und Glaubwürdigkeit der Heiligen Schrift 1538*, Zürich 2006.
 - Bullinger, H., *The Decades of Henry Bullinger*, Cambridge 1849, Volume 1.
 - Calvijn, J., G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss (ed.), *Ioannis Caluini Opera Quae Supersunt Omnia*, Brunsvigae (Braunschweig) 1864, Volumen 2.
 - Calvijn, J., *Ioannis Caluini Opera Quae Supersunt Omnia*, (editie G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss) Brunsvigae (Braunschweig) 1871, Volumen 10.
 - Calvijn, J., *Ioannis Caluini Opera Quae Supersunt Omnia* (editie G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss), Brunsvigae (Braunschweig) 1875, Volumen 13.
 - Cano, M., *De locis theologicis duodecim*, Lovanii (Leuven) 1564.
 - Cochlaeus, J., *De canonicae scripturae & catholicae ecclesiae autoritate ad Henricum Bullingerum Johannis Cochlaei libellus*, (Ingolstadt) 1543.
 - Cochlaeus, J., *De sanctorvm invocatione & interceßione, deque imaginibus & reliquijs eorum pie riteque colendis. Liber unus. Ioannis Cochlei Germani, aduersus Henricum Bullingerum Heluetium*, Ingolstadij (Ingolstadt) 1544.
 - Cochlaeus, J., *Replica brevis Iohannis Cochlaei, aduersus prolixam Responcionem Henrici Bullingeri De scripturae & Ecclesiae autoritate*, Ingolstadij (Ingolstadt) 1544.
 - Cochlaeus, J., *Brevis responsio in Antibolen Bullingeri* in: J. Cochlaeus, *In primvm Mvscvli Anticochlaevm Replcia brevis Iohannis Cochlaei, pro Sacerdotij & sacrificij novae legis assertione*, Ingolstadii (Ingolstadt) 1545, 36r-43v.
 - Cochlaeus, J., *Commentaria Ioannis Cohlai, De actis et scriptis Martini Lvtheri saxonis, Chronographice, ex Ordine ab Anno Domini M.D.XVII usque ad Annum M.D.XLVI. Inclusive fideliter conscripta*, Moguntiam 1549.
 - Eck, J., *Enchiridion locorum communium adversus Lutheranos*, Landhut 1525.
 - Luther, M., *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Tischreden*, Weimar 1967 (19141), Band 3.
 - Luther, M., *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*, Weimar 1969 (19381) Band 8.
 - Oecolampadius, J., *In Iesaiam prophetam Hypomnematon hoc est, commentariorum*, Basileae (Bazel) 1525.
 - Osiander, A., *Andreas Osiander D. Ä. Gesamtausgabe*, (editie G. Müller & G. Seebaß) Gütersloh 1985, Band 6.
 - J. Owen, *Of the Divine Original, Authority, Self-Evidencing Light, and Power of the Scriptures with an answer to that inquiry, how we know the Scriptures to be the Word of God* (1659) in: *The Works of John Owen. The Church & the Bible*, Edinburgh 2006, Volume 16, 281-343.
 - Vadianus, J., *Vadianische Briefsammlung*, (editie E. Arbenz & H. Wartmann) St. Gallen 1906, Band 6/1.
 - Whitaker, W., *A Disputation on Holy Scripture against the Papist especially Bellarmine and Stapleton*, Cambridge 1849.
 - Zwingli, H., *Complanationis Isaiae prophetae, foetura prima*, Tiguri (Zürich) 1531.
 - Zwingli, H., *Enchiridion Psalmorum*, in: *Operum D. Hyldrychi Zvinglij*, Tiguri (Zürich) 1544, Tomus 3.

Secundaire bronnen

- Adam, M., «Vita Bullingeri», in: *Vitae Germanorum theologorum, qui superiori seculo ecclesiam Christi voce scriptisque propagarunt et propugnarunt*, Haidelbergae (Heidelberg) 1620, 476-507.
- Asselt, W.J. van, Rouwendal, P.L., et al, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998.
- Baker, J.W., «Heinrich Bullinger, the Covenant, and the Reformed Tradition in Retrospect», in: *Sixteenth Century Journal* 29 (1998) 2, 359-376.
- Bakhuizen van den Brink J.N. & Dankbaar W.F., *Handboek der kerkgeschiedenis*, Den Haag 1967, Deel 3.
- Bäumer, R., *Johannes Cochläus (1479-1552). Leben und werk im Dienst der Katholischen Reform*, Münster 1980.
- Bäumer, R., «Cochläus, Johannes (1479-1552)», in: *Theologische Realenzyklopädie*, Berlin – New York 1981, Band 8, 140-146.
- Bautz, F. W., «Cochläus, Johannes», in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Hamm 1975, Band 1, 1072-1074.
- Belt, H. van den, *The Authority of Scripture in Reformed Theology: Truth and Trust*, Leiden 2008.
- Bijlsma, R., *Schriftgezag en Schriftgebruik. Een hermeneutiek van de Bijbel*, Nijkerk 1964.
- Bolliger, D., «Bullinger on Church Authority: The Transformation of the Prophetic Role in Christian Ministry», in: *Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504-1575*, Grand Rapids 2004, 159-177.
- Bonorand, C., «Die Reaktion Bullingers, Joachim Vadians und anderer Evangelischer Schweizer auf die Antireformatorische Taetigkeit des Johannes Cochlaeus», in: U. Gäbler & E. Herkenrath, *Heinrich Bullinger 1504-1575 Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*, Zürich 1975, Band 2
- Bornkamm, H., *Luther und das Alte Testament*, Tübingen 1948.
- Brecher, «Cochlaeus, Johann», in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1876, Band 4, 381-384.
- Bruin, C.C. De, *Handboek der kerkgeschiedenis*, Den Haag 1965, Deel 2.
- Burnett, S.G., *From Christian Hebraism to Jewish studies. Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*, Leiden - New York - Köln 1996.
- Büsser, F., «Bullinger, Heinrich (1504-1575)», in: *Theologische Realenzyklopädie*, Berlin – New York 1981, Band 7, 375-387.
- Büsser, F., *Heinrich Bullinger. Leben, Werk und Wirkung*, Zürich 2004, Band 1.
- Büsser, F., *Heinrich Bullinger. Leben, Werk und Wirkung*, Zürich 2005, Band 2.
- Campi, E., «Einleitung», in: H. Bullinger, *Schriften II. Die Autorität und Glaubwürdigkeit der Heiligen Schrift 1538*, Zürich 2006, 3-11.
- Carleton, K., *Bishops and Reform in the English Church, 1520-1559*, Woodbridge 2001.
- Church, F.C., «Vincenzo Maggi, A Protestant Politician», in: *Persecution and liberty: essays in honour of George Lincoln Barr*, New York 1968 (1931¹) 227-254.
- Dowey, E., «Heinrich Bullinger as Theologian: Thematic, Comprehensive, and

- Schematic», in: *Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504-1575*, Grand Rapids 2004, 35-65.
- Dowling, M., *Humanism in the Age of Henry VIII*, London 1986.
 - Friedensburg, W., «Beiträge zum Briefwechsel der katholischen Gelehrten Deutschlands im Reformationszeitalter», in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 18 (1897) 420-463.
 - Greef, W. de, *De Ware Uitleg. Hervormers en hun verklaring van de Bijbel*, Leiden 1995.
 - Grimm, H., «Brunfels, Otto», in: *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1955, Band 2, 677-678.
 - Grimm, H., «Caesarius, Johannes», in: *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1957, Band 3, 90-91.
 - Grimm, H., «Cochlaeus, Johannes», in: *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1957, Band 3, 304-306.
 - Herzog, H., «Eine Widmung Bullingers», in: *Zwingliana* (1907) 2, 192.
 - Hollweg, W., *Heinrich Bullingers Hausbuch. Eine Untersuchung über die Anfänge der reformierten Predigtliteratur*, Neukirchen 1956.
 - Jedin, H., *Geschichte des Konzils von Trient. Der Kampf um das Konzil*, Freiburg 1951, Band 1.
 - Jedin, H., *Geschichte des Konzils von Trient. Die erste Trienter Tagungsperiode 1545/47*, Freiburg 1957, Band 2.
 - Kess, A., «Heinrich Bullinger's Correspondence: A brief Insight into A Long Story», in: *Reformation Sources. The Letters of Wolfgang Capito and His Fellow Reformers in Alsace and Switzerland*, Toronto 2007, 131-145.
 - Kooiman, W.J., *Luther en de Bijbel*, Baarn 1977.
 - Krafft, C., «Mittheilungen aus der niederrheinischen Reformationsgeschichte», in: *Zeitschrift der Bergischen Geschichtsvereins*, 6 (1869) 193-340.
 - MacCulloch, D., *Thomas Cranmer. A Life*, New Heaven & London 1996.
 - MacCulloch, D., *Reformatie. Het Europese Huis gedeeld 1490-1700*, Utrecht – Antwerpen 2005.
 - MacCulloch, D., «Heinrich Bullinger and the English-speaking world», in: *Heinrich Bullinger. Life – Thought – Influence. Zürich, Aug. 25-29, 2004 International Congress Heinrich Bullinger (1504-1575)*, Zürich 2007, Volume 2, 891-934.
 - Mühlenberg, E., «'Scriptura non est autentica sine autoritate ecclesiae' (Johannes Eck). Vorstellungen von der Entstehung des Kanons in der Kontroverse um das reformatorische Schriftprinzip», in *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 97 (2000), 183-209.
 - Muller, R.A., *The Unaccommodated Calvin. Studies in the Foundation of a Theological tradition*, Oxford et al 2000.
 - Muller, R.A., *Holy Scripture. The cognitive Foundation of Theology*, Grand Rapids 2003.
 - Muller, R.A., *After Calvin. Studies in the Development of a Theological Tradition*, Oxford et al 2003.
 - Opitz, P., *Heinrich Bullinger als Theologe. Eine Studie zu den 'Dekaden'*, Zürich 2004.
 - Old, H.O., «Bullinger and the Scholastic Works on Baptism. A Study in the History of Christian Worship», in: U. Gäbler & E. Herkenrath, *Heinrich Bullinger 1504-1575 Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*, Zürich 1975, Band 1, 192-207.

- Pestalozzi, C., *Heinrich Bullinger. Leben und Ausgewählte Schriften*, Elberfeld 1858.
- Reusch, F.H., *Die Indices Librorum Prohibitorum des Sechzehnten Jahrhunderts gesammelt und herausgegeben*, Nieuwkoop 1956 (1886¹),
- Pick, B., «The Vowel-Points Controversy in the XVI. and XVII. Centuries», in: *Hebraica* 8 (1892) 3/4, 150-173.
- Ritschl, O., *Dogmengeschichte des Protestantismus. Grundlagen und Grundzüge der theologischen Gedanken- und Lehrbildung in den protestantischen Kirchen*, Leipzig 1908, Band 1.
- Schottenloher, K., *Pfalzgraf Ottheinrich und das Buch. Ein Beitrag zur Geschichte der evangelischen Publizistik*, Münster in Westfalen 1927.
- Smyth, C.H., *Cranmer & the Reformation under Edward VI*, London 1973 (1925¹).
- Spahn, M., *Johannes Cochläus. Ein Lebensbild aus der Zeit der kirchenspaltung*, Berlin 1898.
- Staedtke, J., *Heinrich Bullinger Bibliographie. Beschreibendes Verzeichnis der gedruckten Werke von Heinrich Bullinger*, Zürich 1972, Band 1.
- Taplin, M., «Bullinger on the Trinity: `Religionis Nostrae Caput et Fundamentum´», in: *Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504-1575*, Grand Rapids 2004, 67-99.
- Tavard, G.H., *Holy Writ or Holy Church. The Crisis of the Protestant Reformation*, London 1959.
- Walton, R.C., «Heinrich Bullinger und die Autorität der Schrift», in: M. Brecht, *Text – Wort – Glaube. Studien zur Überlieferung, Interpretation und Autorisierung Biblischer Texte*, Berlin – New York 1980, 274-297. .
- Wenneker, E., «Pellikan, Konrad», in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Herzberg 1994, Band 7, 180-183.
- Will, G. A., «Cochläus (Johann)», in: G.A. Will, *Nürnberges Gelehrten-Lexicon oder Beschreibung alles Nürnbergischen Gelehrten*, Nürnberg – Altorf 1755, Teil 1, 202-213.
- Wilms, H., «Cöllin, Konrad», in: *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1957, Band 3, 309.
- Wit-Tak, T.M. De, *De oorsprong van de Griekse Bijbel. De brief van Aristeas over het ontstaan van de Septuagint*, Kampen 1995.
- Wolf, E., «Bugenhagen, Johannes», in: *Neue deutsche Biographie*, Berlin 1957, Band 3, 9-10.
- Wright, D., «Heinrich Bullinger and the Early Church Fathers», in: *Heinrich Bullinger. Life – Thought – Influence. Zürich, Aug. 25-29, 2004 International Congress Heinrich Bullinger (1504-1575)*, Zürich 2007, Volume 1, 357-378.

Trefwoordenregister

Adam, Melchior (1575-1622).....	13, 21
Altenstaig, Johannes (†1525).....	31, 36
Ambrosius (339-397).....	18, 28, 62
Amerbach, Bonifatius (1495-1562).....	23
Arbenz, E.....	14
Augustinus (354-430).....	18, 30, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 49, 53, 54, 55, 56, 59, 66, 70
Bartholomaei, Adam.....	28
Bäumer, R.....	13, 15
Bellarminus, Robert (1542-1621).....	11
Belt, H. van den.....	6
Blarer, Ambrosius (1492-1564).....	28, 29
Bonorand, C.....	10, 13
Brunfels, Otto (1488-1534).....	55, 58
Bucer, Martin (1491-1551).....	17, 21, 63, 64
Bugenhagen, Johannes (1485-1558).....	63, 64
Bullinger, Heinrich (werken).....	
<i>Ad Ioannis Cochlei</i>	10, 29
<i>Confessio Helvetica Posterior</i>	20
<i>De episcoporum institutione & functione</i>	9, 12, 13, 21, 22, 24, 25, 26, 27
<i>Decades</i>	20
<i>Summa Christlicher Religion</i>	20
<i>Von dem unverschämten Frevel der Widertäufer</i>	18
Büsser, F.....	13, 18, 19
Butler, John.....	21
Caesarius, Johannes (1468-1550).....	23, 26
Calvij, Johannes (1509-1564).....	8, 14, 17, 19, 40
Campi, E.....	13
Cano, Melchior (1509-1560).....	11
Capito, Wolfgang (1478-1541).....	21, 23
Chrysostomus (345/7-407).....	18, 46, 47, 59, 62
Cochlaeus, Johannes (werken).....	
<i>Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri saxonis</i>	11, 17
<i>Historia Hussitarum</i>	17
<i>Philippica quinta</i>	68
Concilies.....	
Carthago III (397).....	53
Trente (1545-1563).....	8, 11, 17, 67
<i>Conferre</i>	38
Contarini, Gaspar (1483-1542).....	17
Cranmer, Thomas (1489-1556).....	21, 22
Cromwell, Thomas (ca. 1485-1540).....	22
Cyprianus van Carthago (†258).....	43
Cyrillus van Alexandrië (†444).....	46
<i>Decretum Gratiani</i>	18
Dietenberger, Johannes (1475-1537).....	16, 31
Eck, Johannes (1486-1543).....	8, 17, 31, 40, 47
Eliot, Nicholas.....	21, 22, 23
Erasmus, Desiderius (1466-1536).....	18, 46
Eusebius van Caesarea (ca. 263-339).....	30, 41, 62
Faber, Johan (1504-1558).....	17, 31
Farnese, Alessandro (1520-1589).....	29
Felinus, Aretius (Bucer).....	64, 65
Finch, John.....	21
Foxe, Edward.....	21
Franck, Sebastian (1499-1542/3).....	28
Frecht, Martin (1494-1556).....	23, 26, 28, 29
Friedensburg, W.....	14
Gast, Johannes (†1552).....	16
Gerson, Johannes (1363-1429).....	39
Gwalther, Rudolf (1519-1586).....	21, 65

Hartmann, A.....	14
Hendrik VIII (1491-1547).....	21, 22
Hieronymus (ca. 347-419).....	30, 38, 42, 53, 54, 62, 65
Irenaeus van Lyon (2e eeuw).....	66
Josephus, Flavius (37-100).....	41, 53
Justinus Martyr (2e eeuw).....	66
Koellin, Konrad (1476-1536).....	15, 18
Kooiman, W.J.....	58
Krafft, C.....	14
Kunz, Peter.....	23
Latimer, Hugh (ca. 1492-1555).....	23
Levita, Elias (1469-1549).....	67
Lombardus, Petrus (1100-1160).....	18
Luther, Maarten (1483-1546).....	8, 11, 14, 15, 16, 18, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 38, 50, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 71
MacCulloch, D.....	14
Maggi, Vincenzo.....	23
Marsilius van Padua (1275/80-1343).....	39
Melanchthon, Philippus (1497-1560).....	17, 18, 26, 68
Mühlenberg, E.....	14, 31, 35
Münster, Sebastian (1488-1552).....	63, 64, 65, 67
Musculus, Wolfgang (1497-1563).....	17
Myconius, Oswald (1488-1552).....	23, 26
Oecolampadius, Johannes (1482-1531).....	64, 65
Old, H.O.	33
Origenes (ca. 185-253/4).....	70
Osiander, Andreas (1498-1552).....	14, 17, 23, 26
Ottoheinrich (1502-1559).....	28
Owen, John (1616-1683).....	11
Partridge, Nicholas (+1540).....	21, 22, 23
Pellikan, Konrad (1478-1556).....	61, 63, 64, 65, 66
Pestalozzi, C.....	13
Peterson, William.....	21
<i>Pietas</i>	42
Prierias, Silvester (1456-1523).....	38
Ritschl, O.....	32
Robinson, H.....	14
Rupert von Deutz (1075/6-1129).....	17, 59
Schiess, T.....	14
Schrift.....	
<i>Approbare</i>	36, 56
<i>Autopistie</i>	36
<i>Compraehendere</i>	69
<i>Conjunctivi</i>	66
Definitie.....	31
Distinctivi.....	66
Inspiratie	32
<i>Maqqef</i>	66
<i>Puncta vocalia</i>	66, 72
<i>Quaestio</i>	27, 34
<i>Scripturariet</i>	31
Septuaginta.....	61, 62, 65, 66
Vulgata.....	8, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68
<i>Schwärmer</i>	24, 25, 54
Spaans, J.W.....	6
Spahn, M.....	13, 15
Tertullianus (2-3e eeuw).....	46, 47, 54, 67
Traheron, Bartholomew.....	21
Travers, Johannes (1483-1563).....	29
Turretini, Francesco (1623-1687).....	40
Vadianus, Joachim (1484-1551).....	10, 21, 28, 29
<i>Veritas Graeca</i>	47
Vermigli, Peter Martyr (1499-1562).....	40
<i>Via antiqua</i>	15, 18

Walton, R.C.....	13, 23, 24, 36
Wartmann, H.....	14
Whitaker, William (1548-1595).....	11
Woordroffe, William.....	21
Wotton, Edward.....	23
Wright, D.....	13, 50, 51, 54
Zwingli, Huldreich (1484-1531).....	8, 18, 24, 63, 64, 65